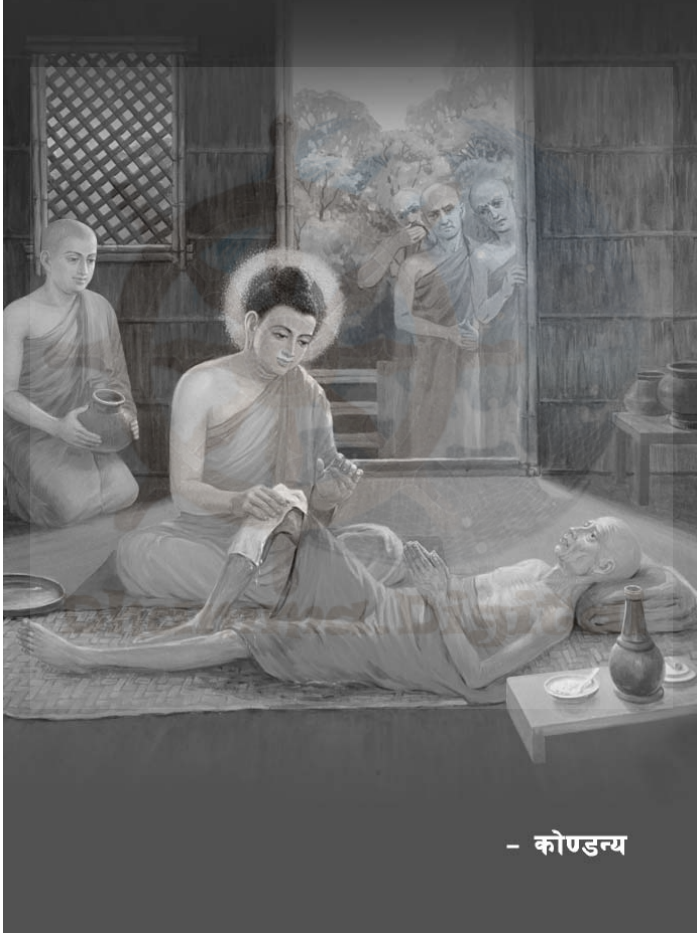

बुद्ध र शांति-शिक्षा

- कोण्डन्य

मैत्रीपूर्ण समर्पण !

बुद्धजन्म-भूमि नेपालको पुनर्जागरित बुद्धशासनिक क्षेत्रमा
आजीवन समर्पित व्यक्तित्व,
म्यानमारमा तम्हिछे-यःम्ह म्हाय-स्नेही पुत्रीको
नाउँबाट प्रसिद्ध,
जसले नेपालमा समग्र बुद्धधर्म-सम्बद्ध क्षेत्रमा आयामिक
योगदान पुऱ्याउनुभयो, उहाँ ७७ वर्षीय
अनागारिका धम्मवतीको
बुद्धशासनिक योगदानप्रति
मैत्रीपूर्ण समर्पण !

कोण्डन्य

बुद्धविहार भृकुटीमण्डप ।

बुद्ध र शान्ति-शिक्षा

(बुद्धको शान्ति-शिक्षासम्बन्धी रचना संग्रह)

मोतिलाल शिल्पकार

जावलाखेल, ललितपुर

- कृति - बुद्ध र शान्ति-शिक्षा
लेखन - कोण्डन्य
प्रकाशक - मोतिलाल शिल्पकार
जावलाखेल, ललितपुर
संस्करण - प्रथम, ११०० प्रति
बु.सं. २५५४, वि.सं. २०६७
ने.सं. ११३१, सन् २०११
आवरण चित्र - ऊ म्यिं त्वे/ऊ औं वा, म्यानमार
कभर डिजाइन - विनोद महर्जन
कम्प्युटर - राजकुमार छुंँचा, साय्मि के. रवि
मुद्रण - आइडियल प्रिन्टिङ्ग प्रेस
ललितपुर, नेपाल

Buddha Ra Shanti-Shiksha (Buddha And Peace-Teachings) : A collection of short essays on Teachings of the Buddha by Ven. Kondanya, Buddha Vihar, Bhrikutimandap, Kathmandu.

पुस्तक प्राप्ति : बुद्ध विहार, भृकुटीमण्डप, फोन : ४२२६७०२, ९८५१०४६१८८
दाता : मोतिलाल शिल्पकार, फोन : ५५३३२१४, ९८५१०४१३६९

प्रकाशकीय दाताको मन्तव्य

शान्ति : नेपालको लागि मात्र होइन, विश्वमै यसको महत्व र अपरिहार्यता बढ्दैछ । वास्तवमा यसको महत्व र अपरिहार्यतालाई हामी मानव समुदायले बुझेर पनि व्यवहारमा उतार्न नसक्नु सबैको लागि दुःखको विषय हो ।

आज विश्वमा तृष्णाका कारण अशान्ति मच्चिरहेको छ । बुद्धको उपदेशअनुसार दैनिक जीवनमा पञ्चशीलको विपरीत कार्यमा संलग्नताका कारण समाजमा द्वन्द्व र अशान्ति वातावरण छाडेरहेको छ । हामी नेपालीले गौरव गर्नु पर्दछ कि शान्तिका महानायक गौतम बुद्ध नेपालै लुम्बिनीमा जन्म भएको हो । त्यस कारण नेपाल शान्ति क्षेत्र हुनुपर्दछ । आज हामी बुद्धको सन्देश, सहनशीलताको सिद्धान्तलाई पालना गर्न नसक्दा शान्तिक्षेत्र नेपालमा द्वन्द्व, अराजकता, अपहरणजस्ता विकृति, विसंगतिले जरा गाड्दै गइरहेको छ र असुरक्षा बढिरहेको छ ।

विद्रोह, संघर्ष, अराजकता सबै शान्तिबाट समाधान हुनेछ । मानवता रहन्छ भने दानवको चिन्तन हुँदैन । अन्याय विघ्नबाधा, जालभेद, कायरता, राग, द्वेष त्याग गरी, सत्य श्रद्धा सुशील परमार्थ प्रज्ञा शान्तिको अभियान बुद्ध-दर्शन सिद्धान्तलाई व्यवहारमा समाजको हितको सोच लिएर सबै सधैँ अगाडि बढ्ने हो भने यो देशमा शान्ति, समृद्धि र विकास चाँडै स्थापना हुनेछ ।

प्रस्तुत बुद्ध र शान्ति-शिक्षा पुस्तकका लेखक भिक्षु कोण्डन्यलाई कृतज्ञता प्रकट गर्दै र अन्य सहयोगीहरू सबैमा हृदयदेखि आभारसहित साधुवाद ।

सबैको कल्याण होस् । भवतु सब्ब मंङ्गलं ।

- उपासक मोतिलाल शिल्पकार

आफ्नो भन्नु

“बुद्ध र शान्ति-पाठ” शीर्षकीय कृति श्रद्धालु दाता उपासक मोतिलाल शिल्पकारले आफ्नो जन्मदिनको उपलक्ष्यमा धर्मदानस्वरूप पुस्तक प्रकाशन गर्ने मनसाय राख्नुभएअनुरूप हतारोमै किन नहोस् पाठकसमक्ष आइपुगेको छ । श्रद्धालु दाताकै सदृच्छामुताविक प्रस्तुत कृतिको आवरणमा बुद्धद्वारा रोगीको सेवा गरिरहनुभएको आकृति छापिएको छ । त्यसै आकृतिसम्बद्ध सान्दर्भिक कथात्मक एवं प्रेरणात्मक उपदेश संग्रहलाई “ब्याधिपि दुक्खो” शीर्षकमा समेट्ने प्रयास गरिएको छ ।

“बुद्धशिक्षा र शान्तिपाठ” पश्चात् यस कृतिभिन्न बुद्ध र शान्तिशिक्षासम्बद्ध उपदेशलाई प्रस्तुत गर्ने क्रममा केही नयाँ र पूर्वप्रकाशित लेख-रचना संग्रहित गरिएको छ । सुखशान्ति विषय सार्वजनीन भएको र यसले सार्वकालिक प्रभाव कायम गरिराख्ने भएकोले सम्भवतः यस कृतिभिन्न संग्रहित शान्तिसम्बन्धी रचनाले सुखशान्ति जपेर मात्र सम्भव नहुने, तर हृदय परिवर्तन वा स्वव्यवहार परिवर्तनसँगै सुखशान्ति प्राप्त गर्न सामर्थ्यता प्राप्त हुने सन्देश प्रवाह गरेको छ ।

आफ्नै प्रकाशित कतिपय लेखरचना स्वयं आफैलाई ताज्जुब लागिरहेछ, सम्पादनको दौरानमा । त्यतिबेलाको लेखकीय भाव अझ सशक्त थियो कि जसलाई स्वयंबाट निरन्तरता दिन नसकेको पो हो कि ? जे होस् सम्मिश्रणको स्वरूप यस कृतिभिन्न यत्रतत्र पोखिएका छन्, कतै कतै दोहोरिएको जस्तो पनि नभएको होइन तर समयको पावन्दिका कारण मेहनतपूर्ण सम्पादन गर्न नसक्नु आफ्नो कमजोरी हो भन्ने महशुस भएकै छ । सकारात्मक

सोचपूर्वक कमसेकम प्रकाशन हुनु नै धर्म-गौरव सम्बन्धित भएकै भएकै यसलाई कसैले खोत्रो स्वाङ्ग भन्दा तर पाठकका लागि यो कृति संग्रहणीय नहोला, परन्तु पठनीय हुनसक्ला कि भन्ने अनुभूतिका कारण धर्मप्रीति उत्पन्न भइरहेको छ ।

बुद्धजन्म-भूमि नेपालको पुनर्जागरित बुद्धशासनिक क्षेत्रमा आजीवन समर्पित व्यक्तित्व, म्यानमारमा तम्हिछे-यःम्ह म्याय्-स्नेही पुत्रीको नाउँबाट प्रसिद्ध, जसले नेपालमा बुद्धधर्मसम्बद्ध क्षेत्रमा आयामिक योगदान पुऱ्याउनुभयो, उहाँ ७७ वर्षीय अनागारिका धम्मवतीको बुद्धशासनिक योगदानप्रति यस कृति समर्पण गर्न पाउनु धर्मगौरवकै विषय हो ।

प्रकाशित कृतिको समीक्षात्मक पठन-अध्ययन पाठकको अभिभार पनि हो । बुद्धको शान्ति-शिक्षासम्बन्धी उपदेशात्मक कृतिजस्तो धर्मदान प्रकाशकीय शुभकार्य उपासक मोतिलाल शिल्पकारको सश्रद्धाका कारण सम्भव भएका हुन् । नेपाल बौद्ध परियत्ति शिक्षाका लागि समेत समय समयमा पुस्तक प्रकाशन गरिदिने दाता उपासकले बुद्धशासनिक क्षेत्रमा विविध आयामिक दाताको रूपमा जुन भूमिका निर्वाह गरिरहनुभएको छ, त्यो अत्यन्त साधुवादयोज्ञ सहाहनीय कार्य हुन् । उहाँको शुभजन्मोत्सवको उपलक्ष्यमा सुखी-दीर्घायु एवं सुस्वास्थ्य लाभ होस् भन्ने कामनासहित प्रत्यक्ष-अप्रत्यक्ष सहयोग गर्ने सबैलाई साधुवाद ।

१ फागुन, बु. सं. २५५४

कोण्डन्य

बुद्धविहार भृकुटीमडप

काठमाडौँ-३१

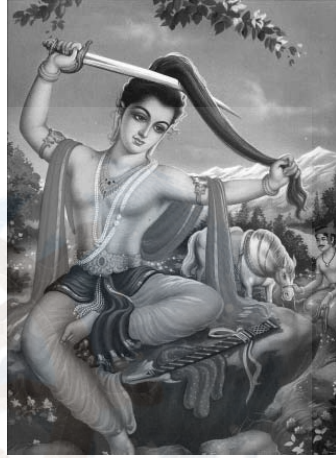
E-mail: kondanya@soon.com

बिषयसूची

सि.नं.	शिर्षक	पेज नं.
१.	“धन्य सिद्धार्थ ! धन्य !”	१
२.	बुद्धधर्म: एक चर्चा	६
३.	स्वाँया पुन्हि-बुद्धपूर्णिमालाई शान्ति महोत्सवको रुपमा मनाऔँ	१४
४.	धर्मचक्र प्रवर्तन दिवस अर्थात धर्मरुपि चक्र घुमाइएको पर्व	२३
५.	बुद्ध स्वतन्त्र चिन्तक र मननका प्रतिपादक	३२
६.	द्वन्द्वबाटै द्वन्द्वको समाधान हुन्न	३७
७.	विचार प्रदूषण शान्तिको लागि बाधक	४४
८.	आसक्तिले मुक्त धर्मबाट सुख प्रवाहित हुन्छ	४८
९.	दिगो शान्तिका लागि जुटौँ	५५
१०.	शान्तिका लागि हात मिलाऔँ	६०
११.	कुशल मनोवृत्तिको खाँचो	६४
१२.	शान्तिको लागि सद्भाव	६९
१३.	अकुशलताप्रतिको विजय	७३
१४.	आसक्तिले शान्ति खलबलिन्छ	७७
१५.	रगतको दाग रगतले सफा हुन्न	८३
१६.	जीवनसँग स्वतन्त्रताको घनिष्ठ सम्बन्ध	८७
१७.	परिवर्तन चक्रको स्वरूप	९८
१८.	वर्षावास तथा कथिन उत्सव	१०४
१९.	धर्मको नाउँमा हिंसा त्यागौँ	११५
२०.	ब्याधिपि दुक्खो : रोग हुनु दुःख	११८
२१.	मिलिन्द प्रश्नमा रोगव्याधि र वेदनासम्बन्धी चर्चा	१३३

‘धन्य सिद्धार्थ ! धन्य !’

बुद्ध जीवनीमा सिद्धार्थ कुमारको महाभिनिष्क्रमणलाई जति महत्त्वपूर्ण स्थान दिइएको छ त्यति नै सिद्धार्थ कुमारले मगधका राजा बिम्बिसारको राज्य-निमन्त्रणालाई पूर्णरूपेण अस्वीकार गरेको घटनालाई स्थान दिनुपर्ने देखिन्छ । त्यस घटनालाई सिद्धार्थ कुमारको पहिलो पटक भिक्षाटनमा जाँदा घटेको मान्न सकिन्छ ।

सिद्धार्थ राजकुमार राजगृहको घरका दैलो दैलोमा पुगिकन भिक्षा माग्ने हिंडे । उनको सुवर्णमय वर्ण देखेर सबका-सब आश्चर्यले चकित भए, तीन छक्क परे । नहुनु पनि कसो ! आखिर उनलाई फलानो हो भनी कसैले चिन्न सकेन । यसरी राजगृह नगरमा कान्तिवान श्रमणको पदार्पण भएको छ भन्ने शुभ-समाचार मगधका अधिपति बिम्बिसार कहाँ पुग्यो । राजाले एक राजकर्मचारीलाई आज्ञा दिए—

“पत्ता लगाऊ, परीक्षण गर, यो कहाँ जाँदैछ ? मनुष्य हो वा अमनुष्य चाँडो खबर गर ।”

स्थीर दृष्टि केवल दुई हात परसम्म मात्र आँखालाई सीमित पारी बिस्तारै मानौं कि नाप्यै हिडेको जस्तै गरी त्यो पुस्त्र भिक्षाटनमा लागे । त्यतिबेला उनको सम्पूर्ण इन्द्रियद्वारहरू र चित्त वशमा गई शान्त र संयम स्थिति भएको आभास भल्किन्थ्यो ।

आफूलाई चाहिंदो मात्रामा भिक्षा प्राप्त भएपश्चात् प्राप्त भिक्षा ग्रहणार्थ पाण्डव नामक पर्वतको फेदीमा एकान्त शीतल स्थान ओगटी बसे । राजदरवारमा दिनानुदिन उत्तमोत्तम-स्वादिष्ट भोजन गरिरहेको सिद्धार्थलाई प्राप्त भिक्षा मुखबाट नछिर्ने भयो, किल्कित लागेर आयो । तब उनले आफूले आफैलाई सम्बोधित गरी भने-

“गौतम ! तिमी सुलभ कुलमा जन्मेका थियौ । त्यस्तो सम्पन्न जीवनलाई त्यागिकन, कसैको करकापमा होइन किन्तु स्वेच्छाले यस जीवलाई अति नै उपयोगी सम्भिकन अपनाएका हौ । तब तिमी प्राप्त भोजनलाई किन घृणा गर्छौ ? अस्त्रि भयो नै किन ? हेर ! तिमीले खानाको लागि बाँच्ने हैन, बाँच्नका लागि मात्र खाना सेवन गर्नु पर्छ । यसो हो भने जीवन रक्षार्थ प्राप्त भिक्षालाई स्वीकार गरिहाल ।”

कठीन संघर्षपूर्ण सिद्धार्थ कुमारले जसोतसो भोजन ग्रहण गरेर एकान्तमा रहन पाण्डव नामक पहाडमाथि चढे ।

उता राजा बिम्बिसारलाई यिनको बारे सबै कुरा जानकारी मिल्यो । केही बेरमा नै सिद्धार्थकहाँ पुगे र वार्तालाप शुरू हुन्छ ।

- तिम्रो कुलसँग मेरो पनि वंशानुगत प्रगाध मैत्री छ ।
त्यसैले म तिमीलाई दुई शब्द भन्न चाहन्छु ।

- तिम्रो यस्तो अनुपम सौन्दर्यको विचारमा म लीन हुँदा मलाई यस्तो लाग्छ कि तिम्रो मनमा प्रव्रजित हुने संकल्प कसरी र कहाँबाट पलायो ? अनौठो पो लाग्छ मलाई ।

- हेर भणे ! तिम्रो हात हेर्दा त तिमी भिक्षा पात्रका योग्य छैनौ । परन्तु प्रज्ञा संरक्षण र राज्य संचालनमा सामर्थ्य राख्दछ :-

- "राजकुमार ! यदि तिमीलाई आफ्नै पैतृक राज्यप्रति कुनै कारणवश वितृष्णा भएको हो भने र त्यसप्रति अब तिम्रो अपेक्षा नै छैन भने म तिमीलाई मेरो राज्यको आधा भाग दिन्छु, स्वीकार गरी कुशलतापूर्वक राज्य गर ।"

सिद्धार्थले मुख खोल्छ- "राजन ! यहाँले जे जति भन्नुभयो, ती सबमा म योग्य छुइनं, स्वयं तपाईं नै दक्ष हुनुहुन्छ । हेर्नुस्, आज म राज्यप्रति मोहभंग भएको कारणले नै कपिलवस्तुलाई तिलाञ्जली दिई संसारको यथार्थ तत्त्व जान्न भौतारिरहेको छु । राज्य भनेको कुरा आज छ, भोलि बिलाउँछ- गुम्छ । मलाई त अब यो सांसारिक कामविषय उल्का समान लाग्दछ । यसको पछि पछि लाग्नु नै आफ्नो जीवनको उद्देश्यप्रति आफैले तगारो हाल्नु जस्तो हुन्छ, आफैले खाल्डो खनी आफै पुर्नु जस्तो हो ।"

- "जब म सुख र दुःखको मिश्रित रूपलाई देख्ने गर्छु तब म राजा र दास (रंक) बीच केही भिन्नता देख्दिनं, कुनै

पनि अन्तर पाउँदिन । किनभने न राजा नै सधैँ हाँसी बस्छ न त दास (रंक) नै सदा रोएर बस्छ ।”

- “मैले रोषमा आएर, आक्रोशित भएर, जोशमा फँसेर जातपात त्यागेको होइन । मेरो अरु कुनै किसिमको कामना पनि छैन जसको कारण म यहाँको प्रस्तावलाई स्वीकार गर्रँ ।”

- “जे जति यहाँले मलाई प्रेरणा दिनुभयो, ती सबै आफ्नो जीवनचर्या र कुलअनुरूप नै भयो । किन्तु मेरो पनि आफ्नो निश्चयमा दृढ हुनु, आफ्नै व्यक्तित्वमा प्रतिष्ठित रहनु भनेको शीलयुक्त जीवनचर्या र कुलकै अनुरूप हो ।”

यसरी राजाले अनेक प्रलोभन देखाएर याचना गरे । तर दृढ प्रतिज्ञ सिद्धार्थ अलिकति पनि विचलित भएनन् । राजाको कुरामा सिद्धार्थले चासो दिन छोड्यो, र तब राजाले भने— ल ! हुन्छ, यति यौटा वाचा त गर कि पूर्ण ध्यान प्राप्त (बुद्धत्व) गरिसकेपछि सर्व प्रथम मेरो राज्यमा उपदेशार्थ पाइला टेक्नुहोला ।”

सिद्धार्थले राजा बिम्बिसारद्वारा गरिएको राज्य निमन्त्रणा अस्वीकार गर्‍यो नै किन ? हो, उनमा पूर्ण आत्मविश्वास र निश्चय थियो । चाहे मेरो शरीरका रगत र मांशपिण्ड नै सुकोस्, जिउमा हाड र छाला मात्र नै बाँकी रहोस् तापनि मैले जुन उद्देश्य प्राप्त गर्न गृहत्याग गरेँ, जबतक त्यसलाई आत्मसात गर्न सकिदैन तबसम्म यो आसनबाट उठ्ने छुइनँ, एक पाइला पछि सार्ने छुइनँ ।

सिद्धार्थ सो उद्देश्य प्राप्तार्थ ध्यानसाधनामा निरन्तर

प्रयत्नरत भए । साधना त्यो हो जसबाट सिद्धि मिल्छ । सिद्धिको जननी हो साधना । हामीले सिद्धार्थमा रहेको साधनालाई नजिकिएर दृष्टिगत गरी त्यसको महत्त्वलाई बुझ्न प्रयत्न गर्नुपर्छ । जीवनमा हामीले सिद्धिलाई होइन, साधनालाई उच्चस्थान र महत्त्व दिनु पर्दछ । जो व्यक्ति अघि बढ्न चाहन्छ, उसले आफ्नो उद्देश्य प्राप्त नभएसम्म साधनामा अडिनु एवं निश्चल श्रद्धा राख्नु अनिवार्य शर्त हो । यथार्थतः सिद्धार्थ कुमारले गम्भीर रूपमले ध्यानसाधनामा पूर्णता प्राप्त नगरेको भए उनी कहिल्यै बुद्ध हुन सक्दैनथ्यो ।

सिद्धार्थ कुमारले अटूटरूपमा क्रमशः विचरण गर्दा-गर्दै राज्यभन्दा कोटीयौं गुणा महान, उच्च बुद्धत्व प्राप्त गरिछाडे । परिणामतः बहुजन हिताय बहुजन सुखायमा आधारशील दुःख मुक्तिद्वारा (मार्गदर्शन) को स्थापना भयो । जुन मार्गको अर्को नाम नै निपुण, परिशुद्धि, आदि-मध्य-अन्त कल्याणकारी धर्म हो ।

हाय् ! राज्य र बुद्धत्वमा तिम्रो छनौट !

धन्य सिद्धार्थ ! धन्य !

(कोण्डन्य, संघारामको नाउँबाट **धर्मकीर्ति** वर्ष १०, अंक ७,

वि. सं. २०४९ मा प्रकाशित)

बुद्धधर्मः एक चर्चा

ई. पू. ५६३ को वैशाखपूर्णिमाका दिन, पश्चिम-नेपालको लुम्बिनीमा राजकुमार सिद्धार्थको जन्म भयो । राजकुमारको स्वभाव असाधारण थियो । भौतिक संसारमा भिजाउन राजा शुद्धोदनले अनेक प्रयास गरे तर सफल हुन सकेनन् । गृहस्थाश्रममा प्रवेशपश्चात् २९ वर्षको उमेरमा राजकुमार सिद्धार्थले सम्पूर्ण राजसुख-ऐश्वर्यलाई तिलाञ्जली दिई प्राणीमात्रको हित-कल्याण हुने मार्गको खोजीमा हिँडे अनि धेरै विद्वान्हरूसँग सत्संग गरे, शास्त्रसम्मत ज्ञानका कुरा सिके तर सिद्धार्थको यथार्थ ज्ञानरूपि प्यास मेटिएन । उनी धेरै वर्षसम्म दुष्करचर्यामा लीन भई संसारको स्वभावलाई गवेषण गर्नमा निरन्तर प्रयत्नरत रहे । ई. पू. ५२८ को वैशाखपूर्णिमाकै दिन उनलाई संसारको यथार्थ तत्त्वको ज्ञान प्राप्त भयो । वास्तविक सत्यको अवबोध भयो । उनी बुद्ध भए । बोधिज्ञान प्राप्तिपछि जगत्कल्याणार्थ आफ्नो धर्म-दर्शन ४५ वर्षसम्म प्रचार-प्रसार गरे ।

आज बीसौं शताब्दीमा आइपुग्दा पनि बुद्धधर्म-दर्शन जीवनोपयोगी नै सिद्ध भइरहेको हामी पाउँदछौं । बुद्धधर्मको इतिहास धेरै गहिरो भैसक्यो । हुन त इतिहासलाई प्रसिद्ध व्यक्तिहरूको व्यक्तित्व र कृतित्वले भरिएको कुञ्जको रूपमा लिन सकिन्छ । बुद्धजस्तो व्यक्तिहरूको योगदानले कुनैपनि देश र समाजको अस्तित्व गौरवमय परम्परामा जीवित रहिरहने

हुन्छ । कुनै पनि महापुरुषहरूको बौद्धिक प्रखरताले यौटा सँग्लो-युगलाई डोऱ्याएको हुन्छ । सोही इतिहासलाई पछ्याएर मानव आफ्नो अस्तित्त्व, संस्कृति एवं सभ्यतालाई संरक्षण-संवर्द्धन गर्न सक्षम हुन्छ । साँच्चै भन्ने हो भने बौद्धिक जगत्का महापुरुषहरूले नै इतिहासमा अनेकौं मोडहरूहरूलाई निम्त्याएका हुन्छन् । यिनीहरूको व्यक्तित्व र योगदानबाट नै मानव-समाजलाई सभ्य हुने र सुधारिने सौभाग्य मिल्दछ । मानव-सभ्यता मानवविवेकको उपजबाट नै फलीभूत भएको हुँदा मानव-सभ्यताको विकसित रूप नै महापुरुषहरूको विवेकको परिणाम हो भनी स्वीकार्नुपर्ने हुन्छ ।

महामानव बुद्ध पनि एक ऐतिहासिक महापुरुष हुन् । आजभन्दा करीव २६०० वर्षअगाडि बुद्धद्वारा प्रतिपादित धर्म-दर्शनले आधुनिक इतिहासमा आफ्नो स्थान ओगटेको छ । अतः आधुनिक विश्व-इतिहासमा बुद्ध, बुद्धधर्म एवं दर्शन अनि बौद्धसंस्कृति र सभ्यतालाई पूर्णरूपेण समेटिएको नभइदिँदो हो त विश्व-इतिहास पूर्ण नभई अधूरो र भ्रामक हुने थियो ।

विशेषतः इतिहासमा क्रान्तिले आफ्नै महत्ता र विशेषताको उच्चस्थान ओगटेको हुन्छ । 'यथास्थितिबाट परिवर्तन हुनु नै क्रान्तिको परिभाषा हो ।' विश्वको इतिहास अध्ययन गर्दा हामी विभिन्न समयमा थरि-थरिका क्रान्तिहरू भएको थाहा पाउन सक्छौं । विभाजित दृष्टिकोणमा क्रान्ति अनेक प्रकारका हुन्छन् । कुनैपनि क्रान्ति यदि नरसंहारपूर्ण (शोषण-दमनयुक्त) हुन्छ भने त्यो मानव-जगत्को लागि 'प्रतिकूल' ठहर्छ र मानव-जगत्को

उत्तरोत्तर विकासशीलतामा आधारित क्रान्ति भने 'अनकूल' ठहर्छ । यसर्थ सम्भवतः अनुकूल वा सही क्रान्तिका अग्रगामी मानव विश्व इतिहासिमा कहीं-कतै आउँछ भने उनी हुन्-गौतम बुद्ध । आर्थिक, सामाजिक र धार्मिक असमानता र विरोधाभाषपूर्ण विषय परिस्थितिले जकडिएको समाजले बुद्धको आविर्भाविलाई निम्त्याइएको थियो । अतः बुद्धको उदय समय-परिस्थितिको मागअनुरूप भएको हो ।

आधुनिक भाषामा बुद्ध परिवर्तनवादी मात्र नभई सच्चा महान् क्रान्तिकारी व्यक्ति पनि हुन् । सनातनीहरूको सामन्ती बलिप्रथा, पुरोहितवाद, ईश्वर-आत्मवाद, यज्ञयागादिमा खाद्यान्नको दुरुपयोग, रूढीवाद र अन्धविश्वासमा आधारित लिङ्गभेद र वर्णव्यवस्थाको भेदभाव, आर्थिक एवं सामाजिक शोषण-दमन आदिको विरुद्ध ठूलो नारा दिई आजभन्दा २५०० वर्षअगाडि नै मानव-विश्वसमक्ष व्यापकरूपमा आन्दोलन गरी 'मानववाद' का सृजना गर्ने जो कोही प्रथम महान् व्यक्ति छ भने उनी बुद्ध नै हुन् । बुद्ध संसारमा मानव-मानवका बीच समानता हुनैपर्छ भन्ने कुराको पक्षपाती हुन् । जन्मने वित्तिकै कुनैपनि व्यक्ति पूज्य हुँदैन र निन्दनीय पनि । त्यसैले बुद्ध स्वयं वसल सूत्रमा भन्नुहुन्छ-

“न जच्चा वसलो होति- न जच्चा होति ब्राह्मणो ।

कम्मना वसलो होति- कम्मना होति ब्राह्मणो ।”

‘जन्मबाट न कोही ब्राह्मण (पूज्य)- न चण्डाल नै हुन्छ, सुकर्मबाट नै मानिस ब्राह्मण हुन्छ भने दुष्कर्मबाट नै

चण्डाल हुन्छ ।

आधुनिक युग 'स्वतन्त्र, चिन्तन र मननको युग हो ।' बुद्ध स्वतन्त्र, चिन्तन र मननको अग्रपक्षधर थिए । सही अर्थमा कुनैपनि मानव-जातिलाई स्वतन्त्र, चिन्तन र मनन गरी पूर्णरूपेण स्व-अभिव्यक्त गर्ने स्वतन्त्रता नभएसम्म नौला-नौला दर्शन, विचारधारा र सिद्धान्तको विकास (निष्पादन) नै हुन सक्दैन । युक्ति, तर्क र स्व-अन्तर्चेतना अनुभूति कुरा (मन) लाई मान्नुपर्छ भन्ने "स्वतन्त्र चिन्तनको नारा" आजभन्दा २५०० वर्षअगाडि, प्राचीन युनानी (ग्रीक) दार्शनिकहरू भन्दा पनि पहिलो मानव-विश्वमा सर्वप्रथम "स्वतन्त्र चिन्तन" को आन्दोलन दन्काउने व्यक्ति पनि बुद्ध नै हुन् । बुद्धले वैचारिक स्वतन्त्रतामा यति ठूलो स्थान दिए कि सम्भवतः त्यति पहिले संसारमा कोही पनि धर्मसंस्थापक महात्मा-विचारक र तथाकथित महान् नेता कहलाइएकाहरूले दिएका थिएनन् । अंगुत्तरनिकायमा उल्लेख्य केसपुत्तिय-सुत्तमा कालामहरूका भाभ विचार-स्वतन्त्रतालाई इङ्कित गर्दै उनी भन्दछन्- "सुनेको कुरामा मात्र विश्वास नगर तथा परम्परागत भन्दैमा सत्य सम्झने नगर । अधिकांश व्यक्तिहरूले स्वीकार गर्दैमा त्यसमा प्रतीत नहुनु । तिमीलाई गुरुले उपदेश दिँदैमा स्वीकार नगर, अपितु मात्र तिम्रो निम्ति नभई समस्त विश्वको कल्याण (बहुजन हिताय, सुखाय) हुने भएमात्र त्यसलाई ग्रहण गरी व्यवहारमा उतार । केवल मैले भन्यो भन्दैमा पनि आँखा चिम्लेर स्वीकार नगर । विवेक र विचारले परीक्षण गरी मैले भनेको जस्तै ठहरिएमा र चित्त बुझेमा मात्र स्वीकार गर ।

मेरो कुरा नै किन नहोस्, अस्वीकार गरेको खण्डमा मलाई कति पनि दुःख (अपशोच) लाग्नेछैन ।” बुद्धले कहिल्यै-कतैपनि स्व-सन्देश (दर्शन) प्रचारार्थ विश्वास र करकापको नारा लगाएनन् पनि । यही नै बुद्धिजीवीहरूका निमित्त बुद्धको शुभ-सन्देश हो ।

बुद्धले कहाँ-कतैपनि ईश्वर (श्रृष्टिकर्ता), ईश्वरको पुत्र वा दूत भनी दावी गरेका छैनन् अपितु उनले आफूलाई सदा-सर्वदा मानव-प्राणीको रूपमा स्वीकारेको पाइन्छ । यही नै विश्वका अन्यान्य धर्म र बुद्धधर्मबीच ठूलो अन्तर रहेको कुरा (तथ्य) हो । सर्वविदित नै छ कि अन्याय धर्ममा कथिन धर्मसंस्थापकहरूद्वारा ईश्वर, ईश्वरको पुत्र वा दूत भनी स्वयंलाई दावी गर्दै विश्वमा अलौकिक सर्वशक्तिमान् कायम गरेर गएका छन् ।

बुद्ध 'अनित्यवादी (क्षणिकवादी)' हुन् । संसारमा जतिपनि वास्तविक वस्तुहरू छन् ती क्षणिकमात्र हुन् । जुन क्षणिक नै छैन, त्यो वास्तविक होइन, कल्पित हो । यत सत् तत् क्षणिकं अर्थात् जुन सत् वस्तु छ, त्यो क्षणिक हो । आधुनिक वैज्ञानिकहरूले उनको 'क्षणिकवाद' लाई स्वीकार्ने पऱ्यो । बुद्ध भन्दछन्- "जतिपनि प्रकाश (विकासरूपि) छन् ती सबै स्वयं मानवकै हातमा छ- जसअनुरूप मानव कोही-कसैमा पनि निर्भर हुनु आवश्यक छैन । आफ्नो मालिक आफै बन् (अत्ता हि अत्ततो नाथो), स्वावलम्बी बन् (अत्तदीपा भवथ अत्तसरणा): अदृश्यमय कुराको शरण वा सहायता लिनु व्यर्थ छ र त्यसको

कुनै आवश्यकता नै छैन । वास्तवमा मनुष्य आफ्नै शक्तिले अगाडि बढ्न सक्छ । त्यस्तै उनी भन्दछन्- प्रयत्न त तिमीहरू आफैले गर्नुपर्छ, तथागतहरू (बुद्ध) त मार्गप्रदर्शक मात्र हुन्, प्रस्थान (उत्साह) गर्नु-नगर्नु आ-आफ्नो खुशी (तुम्हे हि किच्चं आतब्बं - अक्खातारो तथागता) । यसरी उनले कसैलाई पनि लोभ र भयमा न फँसाई मानव- स्वविकासमा ठूलो जोड दिएका छन् ।

बुद्धको सिद्धान्त (दर्शन) केवल सामाजिक र व्यावहारिकतामा मात्र आश्रित छैन, परन्तु दार्शनिक र वैज्ञानिक तथ्यले पनि परिपूर्ण छ । संयुक्तनिकायअनुसार सारांशतः "दुःख र दुःखबाट मुक्ति नै बुद्धधर्म हो ।" बुद्धले तृष्णा वा आवश्यकता भन्दा बढी इच्छा-आकांक्षा गर्नुलाई दुःखको मूल कारण (हेतु) हो भनेका छन् । बुद्धको सिद्धान्तअनुरूप भोकाप्यासीले खाद्यान्नको इच्छागर्नु, गृह-विहीनले आवास स्थलको इच्छा गर्नु र निर्वस्त्रले वस्त्रको इच्छागर्नु तृष्णा कदापि हुन सक्दैन तर आवश्यकभन्दा बढी खाद्यान्न, आवास-स्थल र अन्यान्य दुनियादारी कुराहरूको इच्छा गरेमा त्यो तृष्णा वा दुःखको मूल कारण बन्न पुग्छ । त्यसर्थमा बुद्धले जति भएपनि नपुग्ने प्रवृत्तियुक्त स्वार्थप्रेरित व्यक्तिगत सम्पत्ति र शोषण-नीतिलाई कहिल्यै कतैपनि प्रोत्साहन (स्थान) दिएनन् ।

मानव-जगत् सुधार गर्ने क्रममा बुद्धको देन संघ व्यवस्थामा अमीट रहिरहनेछ । "उनी राजतन्त्रका होइनन् बरु गणराज्यका हिमायती थिए र यसैको आदर्शमा उनले 'संघ' को

निर्माण गरे । आर्थिक र राजनैतिक क्षेत्रमा पनि बुद्धको विचार भिन्न छ । उनले भिक्षु तथा भिक्षुणीहरूलाई बहुजन हितको लागि सेवावृत्ति हुने आदर्श दिएका थिए । जसले यसो गर्दै न उसलाई व्यर्थ राष्ट्रपिण्ड (रट्टपिण्ड) खानेवाला भनेका थिए । संघमा उनले आर्थिक साम्यवादको विधान गरे, संघसदस्यहरूका वस्त्र, भिक्षापात्र आदि आठवटा चीजहरू बाहेक सबै बस्तुहरूलाई समाजिक (सांघिक) सम्पत्ति ठानेका थिए । संघसदस्यहरूलाई संघबद्ध भई अगाडि बढ्न जोड दिए । यसरी उनले आर्थिक उँचनीचको भाव हटाउनका लागि केवल संघमा कोशिस गरे, तर सामाजिक उँचनीचको भाव निर्मूल पार्न सर्वत्र प्रयत्न गरे ।” भगवान् बुद्धको धर्म सम्पूर्ण सम्प्रदाय जस्तै ब्राह्मणहरूले पनि अपनाए, शूद्रहरूले अपनाएका थिए । एकचोटी बुद्धले भिक्षुसंघलाई सम्बोधन गर्दै भिक्षुहरू ! तिमीहरू विभिन्न कुल, विभिन्न जातिबाट आएहा हौ । जसरी देशप्रदेशका विभिन्न नदीहरू बगिरहँदै आ-आफ्नै अस्तित्वमा बगिरहने हुन्छ र जब सागरमा मिसिनेछ, तब पृथक-पृथक् अस्तित्व लोप भएर जाने हुन्छ । अति ती सम्पूर्ण नदीहरू समुद्रमा भासिएर विलीन हुनेछ । हेर ! बौद्ध संघ पनि समुद्रभै हो । सो संघमा सबै एकै हुन् र बराबर छन् । जसरी गंगा र यमुनाको पानी समुद्रमा मिसिसकेपछि भेद गर्न सकिँदैन त्यसरी नै तिमीहरू संघमा आइसकेपछि सबै एकै समान हौ । कसैलाई पनि अलग अलग गरी हेर्न सकिँदैन । अतः बुद्धधर्म-विश्वधर्म हो । संघको अर्थ सु-सभ्य समाज र समाजको समष्टि नै विश्व हो । यसर्थमा बुद्धधर्म-विश्वधर्म हो जसमा

विश्वलाई कल्याण गर्न सकिने उपाय र अन्धविश्वास एवं
स्त्रिवादरहित सत्य कुराहरू अन्तर्निहित छ ।

बुद्ध, बुद्धधर्म-दर्शनलाई आज हामीले नौलो दृष्टि राखी
अँगाल्नुपरेको छ । हिजो अतीत भइगयो, आज वर्तमान नै छ
र भोलि भविष्य भई आउने नै छ । जे होस् सबै परिवर्तनशील
(सब्वं अनिच्चं) सँग सम्बद्ध नै छन् । आधुनिक युगमा पनि
सामाजिक विसमता र शोषणनीति जीवित अवस्थामै विद्यमान
रहेको छ । तसर्थ २५०० वर्ष पुरानो बुद्ध-दर्शन अहिले पनि
नयाँ जस्तै छ । समयको अन्तरालसँग-सँगै बुद्धकालीन समाज
र आधुनिक समाजमा ठूलो भिन्नता देखिन्छ । जे-होस् बुद्धले
जुन आँखाले विश्व र मानवसमाजलाई हेरे, त्यही आँखाले
हामीले हेर्नुपरेको छ । यसो गर्दा हेरेर पाइने वस्तुमा अन्तर हुने
सुनिश्चित छ, कारण अहिले र उहिलेको समाज धेरै फरक
भैसक्यो- समस्या र आवश्यकताहरू पनि भिन्न भिन्न भइसके ।

उपर्युक्त कुराहरूलाई दृष्टिगत गर्दा "नेपाल आमाका
सुपुत्र महान्-विभूति गौतम बुद्धको संस्मरण मानव-विश्व-इतिहासमा
सदा-सर्वदाको लागि अमीट रहिरहने कुरा स्वतः सिद्ध छ ।

(चसाय्मि कोण्डन्य विद्यार्थी, आनन्दकुटीको नाउँबाट **धर्म-प्रदीप**, वर्ष
१, अंक १, वि. सं. २०४९ मा प्रकाशित)

स्वाँया पुन्हि-बुद्धपूर्णिमालाई शान्ति महोत्सवको रूपमा मनाऔँ

स्वाँया पुन्हि-बुद्धपूर्णिमा महान त्रिसंयोगले पूर्ण पवित्र दिवस हो । यसै दिन नेपाल लुम्बिनीमा आमाका सुपुत्र बोधिसत्व राजकुमार सिद्धार्थको जन्म भएको चिरस्मरणीय जन्म दिवस, उनले बुद्धगयामा संबोधि ज्ञान लाभ गरेको चिरप्रेरक दिन तथा कुशीनगरमा तथागतको महापरिनिर्वाण भएको पवित्र दिवस बुद्धपूर्णिमालाई शान्ति कामनागरी व्यवस्थित रूपमा हर्षोल्लासपूर्ण वातावरणमा मनाउने संस्कृतिको विकासतर्फ लम्किरहेको सुखद एवं सुखकर विषय हो ।

बुद्ध जन्मभूमि नेपाल राष्ट्र शान्तिभूमि भएर पनि आज शान्तिको आभाषमा तुषारापात छाउने क्रम शुरू भएको छ, हिंसा र आतंकमा होमिदै गृहयुद्धको भुमरीमा धकेलिँदै अगाडि बढिरहेको छ । वस्तुतः विग्रह र विवाद, विखण्डन र विभेदीकरण होइन, सहमति र मेलमिलापपूर्ण वातावरण अनि एकीकरणमा शान्तिवार्ता, सहमति र सौहाद्रता र हृदय परिवर्तनको आवश्यकता छ । मतिभ्रष्ट स्वभाव, कलुषित विचारधारा संकुचित भावना तथा स्वार्थगत मनोभाव एवं दृष्टिलाई त्यागेर स्वस्थ मानसिकताको

विकास गरी व्यक्तिगत, दलगत स्वार्थभन्दा मानवीय भावको जरूरत भएको कुरालाई बुद्धपूर्णिमाको सन्दर्भमा हामी सबैले हृदयङ्गम गर्नु सुखकर विषय हुनेछ । आज शान्तिको लागि श्रृजित वातावरणलाई सबै पक्षबाट सकारात्मक एवं रचनात्मक सहयोगको खाँचो छ भन्ने कुरालाई सबैले आत्मसात गर्नुपर्छ ।

धम्मपदमा उल्लेख्य वैरभावले वैरभाव कहिल्यै शान्त हुँदैन, अवैरभावले मात्र वैरभावलाई शान्त पार्न सकिने हुन्छ र त्यसबाट वैरभावलाई समनगरी वशमा

पार्न सकिने बुद्धोपदेशलाई सचेत नागरिकहरूको मनमा सदैव छाडेरहनुपर्ने आजको आवश्यकता हो । आजको विश्व-जगतमा उत्पीडन, आपसी वैमनस्यता, राष्ट्र-राष्ट्रबीच वैरभावले पूर्ण गहिरो खाडल, हिंसा-आतंक सत्ताको होडबाजी, प्राणघातक नशालु दुर्व्यसन, युद्धादिले व्याप्त छ, भय र त्रासले सन्त्रस्त

छ । वस्तुतः समस्त मानव बुद्धोपदेशलाई मनन गरी भयानक आणविक शस्त्रास्त्र जगतबाट पन्छिन स्वतन्त्रता, समानता र भातृत्वको भावनालाई अंगाल्दै सह-अस्तित्वको सिद्धान्तलाई अपनाउँदै जानुपर्ने अपरिहार्यता देखिन्छ । मानव-जगतमा स्वस्थ संसार निर्माण र मनुष्य जीवन सुखमय पार्न तपाईं सुध्निनुपर्छ, म सुध्निनुपर्छ र हामी सबै सुध्निनु पर्छ । हामी एक अर्कामा सुध्निएनौं भने त्यस असुधारले हामी सबैलाई अशान्तिमै जीवनयापन गर्न विवश पारिदिने कुरामा सबैपक्षबाट सजग र सचेतताको पालना हुनुपर्दछ ।

निश्चय पनि बुद्धको अनुकम्पा, सहिष्णुता र अहिंसाको सन्देश उत्पाद र विनाशकारीको नियम वर्तमान अशान्तमय परिस्थितिको युगमा बुद्धकालीन समयमाभन्दा अझ बढी वाञ्छनीय देखिएको छ । बुद्धोपदेशमा आधारित पञ्चशीलको सह-अस्तित्व सिद्धान्तलाई स्व-व्यवहारमा शान्तिका अनुगामी, राष्ट्र एवं नागरिकहरू अगाडि बढ्नसके वर्तमान परिवेशमा हामी शान्तमय तवरमा अगाडि बढ्नसक्ने सहज वातावरण तय हुनसक्छ भने यसबाट जीवन सुखगामी हुन्छ ।

वस्तुतः आजको आवश्यकता शान्ति हो, जुन सार्वजनिक एवं सार्वकालिक आवश्यकता पनि हो । तर शान्तिको पुकारमा पनि अशान्तावस्था भूयांगिदै जानु स्वयं विडम्बना एवं दुःखकर विषय हो । जहाँ शान्तिको सवाल उठ्छ, त्यहाँ बुद्ध शब्द पर्यायवाची भई छचल्कनु स्वभाव त भैसक्यो र शान्तिगामीहरूले

युद्ध र बुद्धमा वर्तमान जगतले चुन्नुपरेको भावनाहरूमध्ये के चुन्ने ? सोच्ने बेला भएको छ ।

यसउसले बुद्धपूर्णिमार-वैशाखपूर्णिमाजस्तो अति गरिमामय महत्त्वपूर्ण पर्वको प्रचार-प्रसार एवं यसको उचित व्यवस्थापनमा सम्बद्ध हामी सबैको ध्यानाकर्षण हुनु आवश्यक देखिन्छ । जहाँसम्म नेपालको वर्तमान इतिहासमा बुद्धपूर्णिमाको थालनीको इतिहास छ, त्यस ऐतिहासिक तवरले बुद्ध-पूर्णिमा मनाउने प्रचलन यसरीनै अगाडि बढिरहेको हो भन्ने विषय त खोज-अध्ययनकै विषय भयो । तर नेपालमा राणाशासनको अन्त्यतासँगसँगै पुर्नजागरणको इतिहास बोकी जनसमक्ष देखिएको स्थविरवाद बुद्धशासनले पनि बुद्धधर्म र नेपालभाषाको क्षेत्रमा एउटा नौलो तरहकै क्रान्तिकारी परिवर्तन ल्याउनमा सघाएको कुरालाई हामी सबैले स्वीकार गर्ने पर्छ । जुन समयमा प्रकाशन स्वतन्त्रता, वाक् स्वतन्त्रता, बौद्धिक स्वतन्त्रता, राजनीतिक स्वतन्त्रतामा ताला लगाइएको थियो, त्यस परिवेशमा पनि स्थविरवादी भिक्षुहरूको अथक प्रयासले बुद्धधर्म र नेपालभाषालाई समेटिएर सामाजिक परिवर्तनको लागि सार्वजनिक सभा, परदेशबाट भए पनि पत्र-पत्रिका प्रकाशन गर्नेदेखि लिएर सञ्चार क्षेत्रमा धार्मिक-प्रवचन आदि क्रियाकलापहरूलाई निरन्तरता दिई समय सापेक्षित रूपमा जुन कदम अगाडि सारिएका थिए, ती कदमहरू वर्तमान यस घडीमा आफ्नो गन्तव्यतर्फ उन्मुख भइरहेको छ भनी स्वीकार गर्न सकिन्छ ।

शान्तिका महानायक, विश्वशान्तिका पर्यायका रूपमा संसारले नै स्वीकार गरिसकेको तथागत सम्यक् सम्बुद्धको पवित्र जन्मभूमि लुम्बिनी अवस्थित राष्ट्र हो- नेपाल । निश्चय पनि आज यस घडीमा नेपालमा बुद्ध, बुद्धधर्म, बौद्ध दर्शनका साथै संस्कृतिलाई सुव्यस्थित रूपले जुन रूपमा, जुन तरहले गन्तव्यसम्म पुऱ्याउनुपर्ने हो ती रूपमा हुनसकेका छैनन् गर्न सकिएका छैनन्, प्रयत्न र प्रयासमा गतिशीलता र निरन्तरता पनि छैन भने जो कोही अगाडि बढ्न चाहनेहरूका लागि पनि ढाडस दिनेको कमीको अनुभूत भएभैं अर्कोतर्फ प्रशासनिक तवरमा पनि जेजति सहयोग प्राप्त हुनुपर्ने हो त्यति हुनसकेका छैनन् भन्नु अत्युक्ति नहोला ।

वर्तमान नेपालको परिवेशमा बौद्धहरूकाबीच एउटा समन्वयात्मक भावना, स्वयं बौद्धहरूकै बीचमात्र नभएर अन्यवादी, मतावलम्बी त्यस्तै सर्वसाधारणकाबीच पनि चासोको विषयको रूपमा उभिएको प्रभावशाली कदम वा इस्यु भन्नु बुद्ध-पूर्णिमा, स्वाँया-पुन्हि वा वैशाख-पूर्णिमा पनि एक हो । यसैगरी त्यसपछि लुम्बिनीको विषय र धर्मनिरपेक्षताको सवालमा पनि चासोकै विषयको रूपमा अगाडि बढिरहेको छ । यो तीनवटै पक्षको महत्ता समय परिस्थितिवश चर्चाको विषयको रूपमा सञ्चार क्षेत्र र जनमानसमा देखिरहने हुन्छ । यर्थाथतः बौद्धहरू बीच चेतनाको लहरलाई जीवन्तता दिने कार्यमा सबैभन्दा बढी सशक्तयुक्त तवरले उर्जाको भूमिका वैशाख-पूर्णिमा मनाउने परम्पराले नै थप्ने कार्य गर्दै आएको छ पनि भन्न सकिन्छ ।

आज नेपालमा वैशाख पूर्णिमालाई एउटा राष्ट्रिय पर्वको रूपमा मनाउँदै जानुपर्ने भन्ने अभिसोच सशक्त रूपमा अगाडि बढिसकेको छ । हुन त हामीले राष्ट्रिय पर्व भनी धेरै वर्ष अगाडिदेखि नै भन्दै आएका छौं र साथै एउटा निश्चित र व्यवस्थित क्रियाकलापलाई समेट्दै जाने अवधारणाको विकासतर्फ ध्यान केन्द्रित हुनु सकारात्मक कदम हुनसक्छ ।

हामी बौद्धहरूले बुद्धपूर्णिमा वा वैशाख पूर्णिमाको उपलक्ष्यमा बेष्टविशिङ्ग-शुभकामनायुक्त परम्परा पत्रपत्रिका र सञ्चार माध्यममा मात्र होइन, नयाँ वर्षको रूपमा विशिङ्ग-कार्ड आदान-प्रदान गर्ने कार्यलाई पनि बढावा दिई त्यसलाई निरन्तरता दिनुपर्ने देखिन्छ । व्यापारिक क्षेत्रले पनि वैशाख महोत्सवका रूपमा व्यापार, मनोरञ्जनको क्षेत्रलाई शान्त, सौम्य तवरले क्रियाकलापहरू अगाडि बढाउने सोचलाई कसरी हुन्छ त्यसलाई व्यवहारमा परिणत गर्न विचार विमर्श गरिनुपर्छ भन्ने मान्यतामा ध्यानकृष्ट हुनुपर्छ । त्यसैले यसमा अति उच्चखलतालाई बढावा नदिई, सामाजिक र धार्मिकपनालाई आघात नहुने तवरमा हुनुपर्दछ । यसरी नै बुद्धधर्म वा बुद्धको उपदेशलाई भल्काउने कुनैपनि किसिमको कार्डको व्यवस्था अथवा कुनै पनि विशेष कुपनको व्यवस्था गरी त्यस कुपन लिइआउनेलाई विशेष छूट दिई सामान बिक्रीगर्नेजस्ता कार्यक्रमलाई निरन्तरता दिन सकिन्छ । वैशाख महोत्सवकै क्रममा रचनात्मक कन्सर्टजस्तै कलात्मक क्रियाकलापको आयोजना जसले एक पक्षलाई मनोरञ्जनको माध्यमले सन्तुष्टि प्रदान गर्छ भने विस्तारै विस्तारै

नै किन नहोस् त्यस जमातभिन्न पनि भावुक देखिंदै गएमा धर्मतर्फ नजिकिंदै जाने लाक्षणिक अवस्था पनि श्रृजना हुनसक्छ । जसरी आज वैशाख पूर्णिमाको उपलक्ष्यमा फ्रि क्लिनिक, फ्रि औषधी प्रदान, धर्मदेशना, प्रकाशन, ध्यान-भावना, खाद्य पदार्थको वितरण गर्ने आदि कार्य भइरहेका छन्, त्यसरी नै हामीबीच पनि मिशन स्पिरिटयुक्त क्रियाकलापहरू समेट्दै अगाडि बढ्नुपर्ने देखिन्छ । वैशाख पूर्णिमाको उपलक्ष्यमा विद्यार्थीहरूलाई छात्रवृत्ति प्रदान, भजन, हाजिर जवाफ, वक्तृत्वकला, नृत्य प्रतियोगिता, संगीत संगम आदि विषयहरूमा प्रतिस्पर्धात्मक खेलहरू सञ्चालन गर्ने प्रक्रियाको शुभारम्भ गरे पनि हुन्छ कि ? यो सोचनीय विषय भएको छ ।

हो अवश्य पनि, बुद्ध-पूर्णिमा वा वैशाख पूर्णिमालाई विविध तवरमा वा महोत्वको रूपमा मनाउँदै जाँदा चित्त शुद्धि, व्यावहारिक शुद्धि वा हृदय परिवर्तन गर्ने अभिप्रायले अगाडि बढ्नुपर्दछ, यो शतप्रतिशत ठीक सवाल हुनसक्छ, तर यसले मास (हूल) लाई र सार्वजनिक रूपमा सबैलाई समेट्दै जान सकिंदैन । सबै माथिल्लो स्तरमा पुगेका हुँदैनन्, यस अवस्थाले गुञ्जिरहेका जमातलाई आकर्षणको रूपमा एउटै क्षेत्रमा समेट्नको लागि माथि उल्लेखित तरहका मनोरञ्जनात्मक कार्यक्रमहरूले प्रभावकारी रूपमा चुम्बकीय असर पार्ने हुन्छ । यस किसिमको महोत्वको रूपमा वैशाख पूर्णिमालाई अगाडि बढाउँदै जाने क्रममा यसले त भन् विकृतिलाई बढावा दिन्छ, विचलन आउँछ भनी मान्यता राख्ने वा अभिमत जाहेर गर्नेहरू पनि

देखिएलान् । त्यसो त हर राम्रो परम्परा दर्शन र धर्ममा पनि विकृत आउने, विचलनको स्थिति पैदा हुने त एउटा स्वाभाविक प्रकृया नै हो, अनित्यताको द्योतक हो । यसलाई पनि हामीले साक्षी भावले स्वीकार्न सक्नुपर्छ । अन्यथा यसले हामीलाई दुःखको अनुभूत गराउन सक्छ । मनमा सुख-चैन हुँदैन । त्यसैले धेरै मात्रामा कामना गर्नु वा यस्तै हुनुपर्दछ, उस्तै हुनुपर्दछ भनी कष्टरताको स्वरूपलाई अगाडि सार्न एकपटक पछाडि फर्केर मात्र निर्णय गर्ने सोचलाई निरन्तरता दिन सके कसो होला ?

जे होस् वैशाख-पूर्णिमालाई एउटा संस्कृतिको रूपमै अगाडि बढाउनुपर्दछ जब कि हामीले यसलाई हृदय परिवर्तनको रूपमा मनाउनु पर्दछ पनि भनिरहेका छौं । हृदय परिवर्तन, व्यावहारिक परिवर्तनको आवाजलाई बुल्न्द गर्नेहरू एकतर्फ धर्मप्रेमी वा धर्मावलम्बी अनुयायीहरू हुन् भने धर्मबाट विरत वा टाढिएकाहरूलाई स्व-पहिचानको भावना प्रस्फुटन गराउन हामीले विभिन्न तवरले चाहे त्यो महोत्सवकै रूपमा किन नहोस्, त्यस तवरमा पनि अगाडि बढ्नको लागि हामीले विचार विमर्श गर्दैजान सक्दैनौं र ? त्यसो भनेर बौद्ध देशका रूपमा चिनिने देशहरूमा यसप्रकारका साँस्कृतिक परम्परा बिल्कुल छँदैछैन भन्ने त होइन नि ! थाइल्याण्ड, म्यानमार, श्रीलंकामा मात्र होइन टाइवान, जापान आदि देशहरूमा पनि विभिन्न तवरले मन बहलाउने जस्ता पर्व-महोत्सव मनाउने गर्दछन् भन्ने कुरा त हामीले सुनेकै छौं । त्यसो भनेर सबै सबै मनोरञ्जनमै

सीमित हुन्छ भन्ने अवश्य पनि होइन । नव प्रवेशी, जिज्ञासु साथै सामूहिक रूपले अगाडि बढ्ने आधुनिक सञ्चारले क्रान्ति ल्याएको जगतमा हुर्केकाहरूको चित्तलाई आकर्षित गर्न सकिने हो कि उनीहरूको चित्तलाई तरङ्गित गर्न सकिन्छ कि, उनीहरूलाई त्यस प्रकारको हावाले छोलान् कि जुन हावाले उनीहरूको चित्तमा बुद्धको जीवनोपयोगी एवं जीवन जीउने कलायुक्त ती उपदेशहरू दैनिक जीवनमा उतारेर लानेतर्फ मन ढल्किएर जाला कि भनेर नै हो ।

अन्ततः हाम्रो मुल उद्देश्य भनेको त मनको सुख र शान्ति नै हो । जुन शान्ति पर्वकै औपचारिकतामा मात्र गाभिएको तरहमा होइन, त्यो त दैनिक जीवनमा शान्त र सौम्यता दिने तरहले अनि जीवन-मुक्ति हुने तरहमै तरङ्गित हुनुदर्पछ । यसरीनै हामी सबै अगाडि बढ्नसके नौलो साँस्कृतिक पर्वलाई आत्मसात गरी त्यसलाई विधि व्यवहारमा विस्तारै किन नहोस्, तर त्यसलाई निरन्तरता दिंदै जान सकिएला कि !

सन्ध्या टाइम्समा नेपालभाषामा प्रकाशितको अनुवाद
आनन्दभूमि, वर्ष ३१ अंक-१० (माघ)

धर्मचक्र प्रवर्तन दिवस अर्थात् धर्मरूपि चक्र घुमाइएको पर्व

आज भन्दा २६०० वर्षअगाडि नेपाल राष्ट्रको लुम्बिनी शालोद्यानमा एकजना सुपुत्रको जन्म भयो, जसलाई भविष्यमा सर्व अर्थसिद्ध वा सिद्धार्थ भनी न्वारान गरियो ।

दरवारिया सुखसयलपूर्ण वातावरणमा हुर्केको राजकुमारमा सानैदेखि असाधारण स्वभाव देखापऱ्यो । राजाको उत्तराधिकारी राजकुमारलाई एक सम्पन्न र शक्तिशाली राजा बनाउने अनेकौ प्रयासहरू भए । जसअनुसार दरवारिया सुखमा भुलाउन तेन्नेरी हुँदै आएको अवस्थामा सबैभन्दा सुन्दरी यशोधरासँग विवाह गरिदियो । सम्भवतः उनीहरूको दाम्पत्य जीवन त्यति रमाइलो भएन हो कि ! ? किनकी राजकुमारको मन भौतिक र सांसारिक सुखसयलमा भुकाव नभएर आध्यात्मिक सुखशान्तिको मार्गतिर अग्रसर हुँदैगयो र जीवन के हो ? वास्तविक सुख शान्तिको मूल गन्तव्य के हो ? जीवनको मूल गन्तव्य के हो ? के कसरी त्यसलाई आत्मसात गर्ने ? जीवनमरणको चक्रलाई कसरी टुक्र्याउने ? यसरी जीवन र जगतको विषयलाई लिएर राजकुमारको हृदयमा

चिन्तन भइरहयो । अन्तमा दरवारको सुखसयलपूर्ण वातावरणलाई तिलाञ्जली दिने निर्णय गरी आषाढ-पूर्णिमाको दिन राजकुमार सिद्धार्थले राजपात, सुखैश्वर्य सारा वैभवलाई त्यागेर दुःख र दुःखबाट मुक्त शान्तिगामी मार्ग खोज्न बहुजन हिताय बहुजन सुखायको लक्ष्य बोकेर जगतोद्धारको निम्ति २९ वर्षको भद्रयौवनमा महाभिनिष्क्रमण गरे । सिद्धार्थले फरक-फरक धर्मसम्प्रदायका धर्मगुरुहरूसँग सत्संग गर्दै शास्त्रसम्मत ध्यानभावना सिके तापनि सिद्धार्थले फरक-फरक धर्म सम्प्रदायका धर्मगुरुहरूसँग सत्संग गर्दै शास्त्र सम्मत ध्यानभावना सिके तापनि सिद्धार्थलाई सन्तोष भएन । पछि आफैले उरुवेल वनमा गएर ज्ञानप्राप्तिका लागि भौतिक वस्तु पूर्णरूपले छोडेर सम्भव नहुने तर भौतिक वस्तु प्राप्तिको लागि आध्यात्मिक विषय गौण हुनसक्ने कुराको विस्तारै थाहा पाउँदै आएदेखि कट्टरवाद, कष्टवाद एवं पीडादायक मार्ग त्यागेर मध्यममार्ग अपनाएर स्वयं आफ्नै शरीरमा भएको क्रिया-प्रतिक्रियालाई गहिरिएर हेर्न आनापाना विपश्यना, विदर्शना आदि भावना गर्दै अनुलोम-प्रतिलोम प्रकृतिलाई नटुटाइकन निरन्तर रूपमा बढाउँदै लगे । त्यसमा निरन्तरता भाव बृद्धि भए, राजकुमारले विस्तारै आफ्नो हृदयलाई बाँध्न सके, चित्तको भाव एकचित्त र एकाग्र भएर समाधिस्त अवस्थामा बलियो हुँदै गयो । तब उनलाई उत्पत्ति भई विनाश भएर जाने, परिवर्तन भएर जाने स्वभाव अर्थात् च्युति उत्पत्ति ज्ञान प्राप्त भयो । जीवन मरणको चक्र राम्ररी बुझिँदै आयो । संसारको यथार्थ तत्त्वलाई अवबोध गरी लिने क्षमताको विकास भयो । पछि चारआर्यसत्यलाई यथार्थ रूपले बुझी जानिलिए । प्रतीत्यसमुत्पाद दर्शन आत्मसात

भयो । परिणामस्वरूप चक्षु प्राप्त गरे, ज्ञान पाए, विद्या पाए, आलोक पाए, तब सारा आस्रवक्षय भएर कलुषित भावको लेस शून्य हुँदैगयो, हृदय सफा सुन्दर भएर शान्ति प्रीतिरूपि फूल फुल्न थाल्यो । यस बेला नै राजकुमारलाई सम्यक् सम्बोधि ज्ञान, बोधिज्ञान, बोधित्व वा बुद्धत्वज्ञान लाभ भयो ।

बुद्धत्व ज्ञान लाभ गरी सक्दा तीन महिनासम्म बुद्धको जीवन चरित्र प्रचार-प्रसारतर्फ अग्रसर हुन सकेन । गुप्तवास र प्राप्त गम्भीरातिगम्भीर धर्मलाई धर्माभूत पान गरेर नै दिन बित्दै गयो । तब लोक सेवादेखि लिएर धर्मदर्शन प्रचार-प्रसारको कुरामा बुद्धको हृदयमा अन्तरद्वन्द्वले जरा गाड्यो । सुखमा सुख खोज्नेहरू, दुःखमा दुःख सुख खोज्ने मान्ने प्रवृत्ति भएकाहरू, भौतिक वस्तुमा मात्र लालायित हुने स्वभाव भएकाहरू, जुनसुकैमा पनि लक्का जवान वा परिणाम खोज्ने लोक जनको बीचमा आदर्शपूर्ण नैतिकताको उपदेशात्मक धर्म-व्याख्यान गर्दै जानुका परिणाम सकारात्मक देखिँदै जाने पो हो कि !? भने भैं निराशावादी प्रवृत्ति हावी हुन नपाउँदै असंख्य मानिसहरूका बीचमा एक-दुईजना मात्र भएपनि धर्म-व्याख्यान गर्दा जीवन सुधार र सार्थक गर्नेहरू पनि कसो नहोलान् यति ठूलो धर्तीमा ? भने भैं आशावादीरूपि भाव हृदयमा टुसा पलाउन थाल्यो ।

तब सारनाथमा बसिरहेका पञ्चभद्रवर्गीयहरू क्रमैले कोण्डञ्ज, वप्प, भदिय, महानाम र अस्सजिहरूका बीचमा बुद्धले आफूले प्राप्त गरेको धर्मदर्शनलाई लोकमा धर्मरूपि चक्र (चक्का) घुमाउने कार्य, धर्मलाई चारैतिर फैलाउन, जनमानसमा बुलन्द पार्न पहिलो पटक उद्घोषणको शुभारम्भ गर्नुभयो ।

यसैलाई 'धर्मचक्र प्रवर्तन सूत्र' भनिने गरिन्छ । यो सूत्र आषाढ पूर्णिमाको दिनमा नै देशना गर्नुभएको हो । अब यस सूत्रका बारेमा चर्चा गर्नु प्रासाङ्गिक हुनेछ ।

“धर्मचक्र प्रवर्तन सूत्र”

द्वे मे भिक्खवे अन्ता न सेवितब्बा, कतमे द्वे ? (१)
काम सुखल्लिकानुयोगो, (२) अत्तकिलमथानुयोगो । यस सूत्रमा बुद्धले दुई अन्तको सेवन गर्न नहुने र त्याज्य भनी नियम बनाउनुभएको छ । काम सुखल्लिकानुयोगो अर्थात् काम-विषय वा अति मोजमस्ती गर्ने, स्वच्छन्दवादी (यौनिक कार्य) भएर अति कामजन्य तृष्णामा प्रतीत भएमा वर्तमान समयमा सुखजस्तै लागे तापनि भविष्यमा दुःखद् परिस्थिति आउने हुन्छ । नाँगा बस्नु, मुत्ताचार हुनु, धर्मको नाममा धर्म प्राप्तार्थ शरीरलाई दुःख कष्ट दिएर साधना गर्नु, अति नै गर्मी भएको बेला अग्नि देवता सम्भेर चारैतिर दनदन आगो बालेर ताप्नु, जाडोले थर-थर कामेतापनि पाप पखालिन्छ भनी पानीमा डुबेर स्नान गर्दै हिँडेमा वर्तमान अवस्था दुःखद् हुन्छ भने भविष्य पनि दुःखद् नै हुने गर्दछ ।

अनित्य, दुःख अनात्म (जस्लाई त्रिलक्षण पनि भन्दछ) लाई बौद्ध-दर्शनको रूपमा अंगिकार गरिन्छ । अनित्य, दुःख र अनात्मवादभित्र मानिसले चारआर्यसत्य, क्षणिकवाद, प्रतीत्यसमुत्पाद, अभौतिकवाद, अनिश्वरवाद, निर्वाण आदि, विषयलाई बोधगरी लान सक्दछ । पहिलो धर्मरूपि चक्र घुमाउने धर्मोपदेश अति नै महत्त्वपूर्ण छ । यस सूत्रभित्र हामीले बौद्ध-दर्शनलाई बुझ्न सक्दछौं । यस सूत्रको देशनापछि पाँचदिनपश्चात् बुद्धद्वारा जुन अनन्त लक्खणर-सुत्त (अनात्मलक्षण) देशना भएको

हो, त्यस्मा आनात्मवादलाई स्पष्ट गरी देशना गरिएको छ ।

लोकमा कुनै पनि वस्तु यस्तो छैन जुन स्थीर भई बस्छ, जस्को स्वभाव एउटै रूपमा भइरहन्छ, जस्लाई नित्य, ध्रुव, शाश्वत र अविपरिणाम धर्म भन्न सकियोस् । बुद्ध-दर्शनअनुसार सब्ब अनिच्चं अर्थात् जीवन-जगत साथै यससँग सम्बन्धित जुनसुकै वस्तु, अवस्था आदि यावत सांसारिक भौतिक-सुख भनेको क्षणिक र गौण सुख मात्र हुन् । त्यसैले सुख पाउँछ भन्दाभन्दै दुःखको भुमरीमा अल्झिने हुन्छ भने हरेक वस्तु अनित्यताले प्रभावित भएको हुन्छ । उत्पत्ति हुन्छ, विनाश हुन्छ, देखापर्छ, टाडिएर जान्छ, राम्रो भनी सम्झिएको नराम्रो भएर जान्छ भने नराम्रो भनी सम्झिएको र छि, छि दुर, दुर गरेको राम्रो भएर सुन्दर लोभ लाग्दो, बोकेरै हिँड्ँ हिँड्ँ जस्तो आशक्ति बृद्धि हुन्छ, मिलन हुन जान्छ भने यसैमा विछोड पनि गराउँदछ, राम्रो जीवन यापन गर्दा गर्दै विचलन पनि आउन सक्दछ । खराब व्यक्तिको हृदय परिवर्तन भएर एक महान व्यक्तिसम्म पनि हुन सक्दछ । विकास-विनाश, धर्म-अधर्म, हुने-नहुने भन्ने एउटै भई राख्दैन । स्वभावतः एक रूप वा स्वरूपबाट अर्को स्वरूपमा परिवर्तित हुँदै आलोपालो घुमिरहने प्रकृयागत ढाँचायुक्त चक्र (चक्का) अनुसार नै अनित्य भनिएको हो ।

जन्म (जाति), बृद्धावस्था (जीर्ण), व्याधि, मृत्यु, शोक, सन्ताप र विलाप हुनु, शारीरिकदेखि मानसिक पीडाले मनमा अशान्ति हुनु, मन नपर्नेसँग जीवनधान्नु वा सहवास हुनु, मन परेकोबाट विछोडिएर बस्नु, इच्छा भएअनुसार पुरा नहुनुजस्ता अवस्थाहरू जो हुन्छन्, वास्तवमा त्यसलाई दुःख आर्यसत्य भनिन्छ भने यस्लाई संक्षेपमा पञ्च उपादानस्कन्ध अर्थात् रूप,

वेदना, संज्ञा, संस्कार र विज्ञान भनिन्छ । जुन रागयुक्त तृष्णाले पुनः नयाँ जन्मलाई डोऱ्याउँछ, जस्मा आनन्द मानेर टाँसिने स्वभाव हुन्छ, देखेपिच्छै वस्तुहरूमा आत्मभाव अभिवृद्धि हुने, त्यसैको आलम्बनमा आनन्द र रमाइलो मानेर बस्ने तीन तृष्णाहरू, जस्तै (१) काम, (२) भव र (३) विभव हुन् । यसैलाई नै दुःख समुदय आर्यसत्य भनिन्छ । तृष्णालाई एकतिर पनि नराखेर त्याग, निरोध र नाश गर्नु, त्यसबाट मुक्त भएर अनाशक्त हुने अवस्था पनि छ, जसलाई दुःख निरोध आर्यसत्य भनिन्छ । दुःखको यथार्थतालाई स्वीकार गर्दै त्यस्को कार्यकारणलाई जानेर जुन निरोध मार्गतिर अधिबद्धै जानुपर्ने हो, त्यस मार्गलाई मज्झिमपटिपदा अर्थात् मध्यममार्ग भनिन्छ ।

मज्झिमपटिपदा वा आर्यअष्टाङ्गिक मार्ग पनि भनिन्छ । दुःख के हो, तृष्णाको अन्त्य गर्नाले दुःख नाश हुन्छ, कुशल र अकुशल चिन्ने र त्यसको कारण बुझ्नु अर्थात् ठीक समझादारी-**सम्यक् दृष्टि** हो । नैष्क्रम्य, अव्यापाद, अविहिंसाई दृढतापूर्वक पालन गर्नु अर्थात् जीवन सार्थक हुने गन्तव्यतिर पुग्ने संकल्पलाई **सम्यक् संकल्प** भनिन्छ । वचनलाई संयम गरेर, आपराधिक कर्मबाट टाढिएर, सत्यवादी भएर अप्रिय र कटुवाक्य नबोली नरम, आनन्दित हुने वचन बोल्नु **सम्यक् वचन** हो । जीवन हिंसा, चोरी, व्यभिचार आदि नराम्रा कुकर्मदेखि टाढिएर, निस्वार्थी भएर परार्थी हुने काम **सम्यक् कर्मान्त** हो । शोषण-दमन-भ्रष्टाचार-अत्याचार र अन्याय गरी जीविकोपार्जन नगर्ने, प्राणी वा मानिस (देहव्यापार, दासप्रथा) शस्त्र, मंस, मद्य, विषको व्यापार नगर्नु **सम्यक् आजीविका** हो । अनैतिक कामदेखि टाढिएर मानसिक र चेतसिक नियन्त्रण गरी आत्म नियन्त्रण

अभिवृद्धि गर्नेतिर अग्रसर हुने **सम्यक् व्यायाम** हो । जीवनमा भइरहने जीवन प्रवाहलाई र कुशल-अकुशलप्रति सजग भएर निरन्तर होस नराख्नु, जसबाट शुभसंस्कारको सञ्चय हुन्छ, यसलाई **सम्यक् स्मृति** भनिन्छ । भावनामय विषयमा आनन्दित भएर चित्त एकाग्र गर्ने खूबी विकास गर्ने, जसबाट जीवन के हो भन्ने कुरा विस्तारै बुझिन्छ, विस्तारै चित्त एकाग्र हुन्छ, त्यस अवस्थालाई नै **सम्यक् समाधि** भनिन्छ ।

उपरोक्त भावलाई हेरेर हामीले चारआर्यसत्य वा दुःख दर्शनसम्बन्धी कुराहरू बुझ्न सक्दछौं । पहिले सुन्न नपाइएका यी धर्महरूमा चक्ष प्राप्त भयो, ज्ञान उत्पन्न भयो, प्रज्ञा उत्पन्न भयो, विद्या उत्पन्न भयो, आलोक उत्पन्न भयो भनी धर्मचक्र सूत्रमा बुद्धले उद्घोष गर्नुभएको छ । त्यसरी नै 'जबसम्म मैले यी चारआर्यसत्यको यथार्थ विशुद्ध ज्ञान प्राप्त गरेको थिइनं तबसम्म मैले यसरी दाबी गरिनं । अनुत्तर सम्यक् सम्बोधिलाई मैले बोध गरिलिएँ । जब मैले बोध गरे, त्यसबेला मात्र मैले दाबी गरेँ कि मैले ज्ञानले देखे, मेरो मुक्ति अचल छ । यो अन्तिम जन्म हो । अब फेरि आवागमन (पूनर्जन्म) हुने छैन ।' भनी उद्गार व्यक्त गर्नुभयो ।

अनित्य, दुःखसम्बन्धी मात्र होइन अनात्मवाद बारे निर्देशित धर्मचक्र सूत्र महत्त्वपूर्ण उपदेश हो । अनित्य, दुःख र अनात्ममा सबैभन्दा बुझ्न गाह्रो विषय भएको छ । अनित्य र दुःखलाई आत्मसात गर्न सजिलो हुनसक्छ सायद, अनित्यताको यथार्थतालाई स्वीकार गरी दुःखलाई अपनाउनु पनि सजिलो हुनसक्छ तर अनात्मभाव वृद्धि गर्न धेरै-धेरै नै कठिन हुन्छ । अनित्य र दुःखलाई मात्र बुझेर अनात्मभाव हटाउन नसकेसम्म

भिक्षु वा त्यागी नै भएता पनि यो अवस्थामा हिँडिरहनेहरूलाई नदी तर्न नसकेर नदीको किनारै किनारबाट दौडिरहेकासम्म भन्न सकिन्छ । मज्झिमनिकयाको सब्बासव सुत्त (क/२) मा बुद्धले यसरी भन्नुभएको छ- “आत्मवाद दृष्टिगत, दृष्टि गहन जंगल, दृष्टिको काँडा, विशुक दृष्टि जाल संयोजन हो । यस्तो जालमा परेका अज्ञानी नै जन्म, जरा, शोक, विलाप, दुःख दौर्मनश्य तथा हैरानीबाट मुक्त हुनसक्दैन, दुःखपीरदेखि मुक्त हुँदैन ।”

धर्मचक्र सूत्रमा दुई आत्मीयवादलाई छोडेर मध्यममार्गीय हुनुपर्नेमा जोड दिई बुद्धले मध्यममार्गको आध्यात्मिक दर्शन भूमिका रूपमा पञ्चवर्गीयहरू समक्ष अनात्मलक्षण-सूत्र देशना गर्नुभएको हो । यसमा ‘रूप अनात्म हो । यदि यो रूप आत्मा (आफूले भनेजस्तो) भएको भए यो रूपमा रोगादि भय, मन नपर्ने पीडा नहुनु पर्ने हो । यो रूप यस्तो होस् भनेता पनि आफूले भनेजस्तो नहुने, यो रूप यस्तो नहोस् भन्दा आफूले नभनेजस्तो भएर आउने हुनाले यो अनात्म हो । वेदनामा रोगादि नहोस् भन्दा भएर आउने, संज्ञामा निरोगी आदि होस् भन्दा नहुने, संस्कार यसरी होस् भन्दा त्यसरी नहुने वा विज्ञान यसरी होस् भन्दा भनेअनुसार नभएर विपरीत तरिकाले हुने हुनाले यी सबै अनात्म हुन् भनी उपदेश आज्ञा गर्नुभएको छ ।’

रूप, वेदना आदि पञ्चस्कन्ध नित्य होइन, सारा अनित्य हुन् । अस्थिर हुन्, नित्य र ध्रुव होइनन् । संसारका सारा वस्तु नै संयोजित मात्र हुन् । त्यसैले सबै प्रतिपल, प्रतिक्षणमै प्रवाहमय हुँदैजान्छ, जुन गतिशील पनि हुन् । त्यसपछि यी क्षणप्रतिक्षण बदलिँदै परिवर्तनशील स्वभावमा डुबेर रहने गर्दछन् । धर्मसंस्कार

आदि सारा का सारा नै हेतुद्वारा परिचालित भएर विकास हुँदै जाने हुनाले हेतुप्रत्यय (कार्यकारण) विना अगाडि बढ्ने यहाँ त्यस्ता केही पनि छैनन्, त्यस्ता कोही पनि छैनन् । जुन अनित्य हो, दुःख र परिवर्तनशील हो, ती सबै दुःखदायक छ । त्यसैले 'यो मेरो हो', 'यो मेरो आत्मा हो' भनेर भन्नु भ्रम हो । रूप, वेदना, संज्ञा, संस्कार र वेदना सारा अनित्यले प्रभावित हुने हुनाले यी सबै दुःखकारक हुन्, जुन सबै अनात्म हुन् । वास्तवमा म, मेरो भनेको आत्मभाव एउटा व्यावहारिक अनुसार पहिचान मात्र हो । जस्तै कि यौटा गाडीमा यस्को पार्टपूजा छुट्याउँदा गाडी भनेको आत्मभाव (अस्तित्व) लोप हुनगई फरक फरक पार्टपूजालाई फरक-फरक नाम लिने गरिन्छ ।

बुद्धले त्यसैले यस प्रकार आज्ञा गर्नुभएको देखिन्छ । 'पहिलेको, पछिको वा अहिलेको होस्, आफूमा भएका भित्रको वा बाहिरको, ठूलो वा सानो, अहितकारी वा हीतकारी, टाढाको वा नजिकको जस्तोसुकै होस्, रूप, वेदना, संज्ञा, संस्कार र विज्ञान मेरो होइन, म होइन र मेरो आत्मा होइन भन्ने यथार्थ प्रकारले सम्यक् प्रज्ञाले हेर्नु पर्दछ ।

(अरियपरियन/पासरासि सूत्र, कोण्डन्य, **संक्षिप्त दीघनिकाय**
व मज्झिमनिकाय, वि. सं. २०५६ को अनुवाद । **धर्म-चक्षु** वर्ष-५,
 अंक-२, पूर्णांक-१०, आषाढ, श्रावण)

बुद्धः स्वतन्त्र चिन्तन र मननका प्रतिपादक

आधुनिक युग स्वतन्त्र चिन्तन र मननको युग हो भगवान् बुद्ध स्वतन्त्र चिन्तन र मननको पक्षधर थिए । सही अर्थमा कुनै पनि मानव जातिलाई स्वतन्त्र, चिन्तन र मनन गरी पूर्ण रूपेण स्वअभिव्यक्त गर्ने स्वतन्त्रता नभएसम्म नौला नौला दर्शन, विचारधारा र सिद्धान्तको विकास (निपादन) नै हुन सक्दैन । युक्ति, तर्क र स्वअन्तर्चेतनाबाट प्राप्त अनुभूति कुरा (मत) लाई मान्नुपर्छ भन्ने "स्वतन्त्र चिन्तनको नारा" आजभन्दा २५०० बर्षअगाडि, प्राचीन युनानी (ग्रीक) दार्शनिकहरूभन्दा पनि पहिले मानव जगतमा (विश्व) सर्वप्रथम "स्वतन्त्र चिन्तनको आन्दोलन दन्काउने व्यक्ति पनि बुद्ध नै हुन् ।

बुद्धद्वारा प्रतिपादित धर्म-दर्शनमा स्वतन्त्रताको विशेष महत्त्व दिइएको पाइन्छ । बुद्धधर्म वा बुद्धवाद स्वतन्त्रतासित अति नै घनिष्ट स्वतन्त्रता समाहित धर्म हो । बुद्धधर्ममा स्वतन्त्रताको महत्त्वअति नै उच्च छ, यस्मा स्वतन्त्रताको आफ्नै महत्त्व र विशेषताले उच्चस्थान रहेको छ ।

बुद्धले वैचारिक स्वतन्त्रतालाई बढावा दिनु हुँदै यति ठूलो स्थान दिनुभएको छ कि सम्भवतः त्यति पहिले संसारमा कोही पनि धर्म संस्थापक, महात्मा विचारक तथा तथाकथित महान नेता कहलाइएकाहरूले दिएका थिएनन् । विचार स्वतन्त्रतालाई इंगित गर्दै औला ठड्याएर बुद्धले देशना गर्नुभएको कुरा हाम्रो हृदयमा हृदयंगम गर्नु लाभ होला "सुनेको कुरामा मात्र विश्वास नगर तथा परम्परागत भन्दै सत्य सम्भने नगर अधिकांश व्यक्तिहरूले स्वीकार गर्दैमा त्यस्मा प्रतीत नहुनु । तिमीहरूलाई आफ्नो गुरुले उपदेश दिएको भन्दैमा स्वीकार नगर्नु, अपितु मात्र तिम्रो निम्ति नभइ समस्त विश्वको कल्याण (बहुजन हिताय सुखाय) हुने भए मात्र अर्थात समष्टिगत हितसुख हुने कुरा भए त्यसलाई ग्रहण गरी स्वव्यवहारमा उतार्नु । केवल मैले भन्यो भन्दैमा पनि त्यसलाई आँखा चिम्लेर स्वीकार नगर । सुनारले सुनलाई असली नकली पत्ता लगाउन कसीमा घाटेर परीक्षण गर्ने भैं विवेक र विचारले परीक्षण गरेपछि मात्र मैले भने जस्तै ठहरिएमा र चित्त बुझेमा मात्र स्वीकार गर्नु । मेरो कुरा नै किन नहोस अस्वीकार गरेको खण्डमा मलाई कतिपनि दुःख (अपशोच) लाग्ने छैन ।" यसरी बुद्धले धर्म-प्रचारप्रसारको दौरानमा कहिल्यै कतैपनि स्वसन्देश (दर्शन-धर्म) प्रचारार्थ विश्वास र करकापको नारा लगाएनन् पनि । यथार्थतः यही नै बुद्धिजीविहरूको लागि बुद्धको शुभ-सन्देश हो ।

यसरी नै बुद्धले देशना गर्नुभएको छ "जतिपनि प्रकाश

(विकासरूपि) छन् ती सबै स्वयं मानवकै हातमा छ जसअनुरूप मानव कोही कसैमा पनि निर्भर हुनु आवश्यक छैन । आफ्नो मालिक आफै बन (अत्ता हि अत्तनो नाथो), स्वावलम्बी बन (अत्तदीपो भवथ अत्त सरणा)“ अदृश्यमय कुराको शरण वा सहायता लिनु व्यर्थ छ र त्यसको कुनै आवश्यकता नै छैन । वास्तवमा मानिस आफ्नै शक्तिले अगाडि बढ्न सक्छ । अझ एकपाइला अधिसार्दै बुद्ध भन्नुहुन्छ- “प्रयत्न त तिमीहरू आफै गर्नुपर्छ, तथागतहरू (बुद्ध) त मार्गप्रदर्शक मात्र हुन्, प्रस्थान (उत्साह) गर्नु नगर्नु आ-आफ्नो खुशी (तुम्हेहि किच्चं आतब्बं अक्खातारो तथागता) कसैलाई पनि लाभ लालचि र डरत्रास भयमा नफसाई मानव स्वविकासमा ठूलो जोड दिएका छन् ।

स्वतन्त्रता समाहित बुद्धधर्ममा व्यक्तिगत स्वतन्त्रतालाई पनि ठूलो महत्त्व दिइएको छ । प्रयास गरेको खण्डमा जो कोही पनि बुद्ध हुन सक्छ भनी बुद्धले आज्ञा गर्नुभएको मतलब नै व्यक्तिगत स्वतन्त्रतालाई बढावा दिनुभएको ज्वलन्त उदाहरण हो । व्यक्तिगत स्वतन्त्रताको मतलब जो कसैप्रति शोषण गर्ने वा उत्पीडन दमन गर्ने स्वतन्त्रता होइन । शोषण गर्ने स्वतन्त्रता रहेको भए लिच्छवी गणतन्त्रको पक्षमा राजा अजात शत्रुका विरुद्धमा बुद्धले बोल्ने थिएनन् । अरुले जस्तै बुद्धले कहिल्यै पनि सबै धर्म त्याग गरेर मेरो शरणमा पर “सर्व धर्मान् परित्याज्य मामेकं शरणं बज्रः” भनी सिंहनाद गरेर जानुभएको पनि छैन । यसरी नै बुद्धले आफूलाई ईश्वर (श्रष्टिकर्ता) ईश्वरको पुत्र वा दूत भनी अलौकिक सर्वशक्ति कहिल्यै प्रदर्शन गर्नुभएन, दावी

गर्नु भएन । बरु बुद्धले मानिसलाई नै सर्वोच्च प्राणी भनी घोषणा गर्नुभयो, मानवलाई नै सर्व सम्पन्न सर्व शक्तिमान भनी बताउनुभयो । यसबाट पनि स्पष्ट हुन्छ कि बुद्धधर्म कतिको स्वतन्त्रताको प्रेरक हो भनेर । किनभने कुनै मानिसले अदृश्य शक्तिलाई मान्नु स्वीकार्नुको मतलब आफूलाई कसैको अधीनमा सम्भन्नु हो, आफ्नो व्यक्तिगत स्वतन्त्रताको हनन गराएर बस्नुजस्तो हुनजान्छ । मानव स्वतन्त्रता एउटा अमूल्य धन हो । मानवीय मन ईश्वर-इच्छाको पनि दास हुन नदिने अन्तिम स्वतन्त्रताको विषयका बारेमा बुद्धले उपदेश दिएर जानुभएको कुरा समस्त बुद्धिजीवि वर्गलाई थाहा भएकै कुरा हो ।

बौद्धिक, सामाजिक, आर्थिक एवं राजनीतिक स्वतन्त्रता दिएर जानुभएका बुद्ध एक महान पथप्रदर्शक/महापुरुष भएको कुरा हामी सबैलाई थाहा भएकै कुरा हो । बुद्धले स्वतन्त्रता मात्र होइन समानतालाई पनि बढावा प्रेरणा दिनुभई आफ्नो समयमा सुनीत, उपाली सुप्रिया, प्रकृति जस्ता नीच (तल्लो) जातिकाहरूलाई आफूले संस्थापन गरेको संघमा प्रवेश गराउनु भई जातिवाद विरुद्ध प्रभावशाली आन्दोलन गर्नुभई परम्परागत जातीयताविरुद्ध क्रान्ति गर्नुभयो । कालान्तरमा गएर बुद्धधर्म सम्पूर्ण सम्प्रदाय जस्तै ब्राह्मणहरूले पनि अपनाए, शूद्रहरूले पनि अपनाए । बुद्धधर्ममा राजादेखि रङ्ग सम्मका मानिसहरूप्रवेश गरे ।

बुद्धधर्ममा कतिको समानता छ भन्ने कुरा बौद्ध साहित्य पल्टाउँदै जाँदा निम्न उल्लेख्य बमोजिम स्पष्ट हुनेछ । बुद्धले

भिक्षुसंघलाई सम्बोधित गर्दै- "भिक्षुहरू (अनुयायी सबै) । तिमीहरू विभिन्न कुल, विभिन्न जातिबाट आएका हो । जसरी देश-प्रदेशका विभिन्न नदीहरू बगिरहँदा आ-आफ्नै अस्तित्वमा बगिरहने हुन्छ जब सागरमा गएर मिसिनेछ, तब पृथक पृथक अस्तित्व लोप भएर जाने हुन्छ । अनि ती सम्पूर्ण नदी समुद्रमा मिसिएर विलिन हुनेछ । हेर बौद्ध संघ पनि समुद्र भै हो । यो संघमा सबै एकै हुन् र बराबर छन् । जसरी गंगा र यमुनाको पानी समुद्रमा मिसिसकेपछि भेद गर्न सकिंदैन त्यसरी नै तिमीहरू संघमा प्रवेश गरिसकेपछि सबै एकै समान हो । कसैलाई पनि अलग अलग गरी हेर्न सकिंदैन ।

उपरोक्त विषय वस्तुहरूलाई हामीले अभ् गहिरिएर अध्ययन गर्दै लानु छ । त्यसपछि अभ् बढी बुद्धधर्ममा स्वतन्त्र, चिन्तन र मननको स्थान बारे जान्न पाउने छ । विज्ञानहरूले बताएअनुरूप बुद्ध : स्वतन्त्र, चिन्तन र मननका अग्रगामी पक्षधर हुन् र त्यसैले बुद्धधर्मलाई आधुनिक विज्ञानसित मेल खाने धर्म भनी संज्ञा दिइएको हो । जुन तर्कसम्मत छ भन्ने कुरा बुद्धको स्वतन्त्र, चिन्तन र मननयुक्त देशनाबाट स्पष्ट भत्किन्छ ।

(कोण्डन्य, संघारामको नाउँबाट **बुद्धभूमि** वर्ष १ अंक १, वि. सं. २०५३ मा प्रकाशित)

दुन्दुबेट दुन्दुको समाधान हुन्न

यो सबैलाई
थाहा भएकै कुरा हो-
विश्व-मानचित्रमा
अङ्कित स्वतन्त्र
अस्तित्वको पहिचान
एवं सार्वभौमसत्तासम्पन्न
राष्ट्रकै रूपमा रहेको
हाम्रो राष्ट्र नेपाललाई

विश्वसामू चिनाउने सबैभन्दा ठूलो आधार भनेको “बुद्ध” हो भने अर्को स्वरूप “विश्वको सर्वोच्च शिखर सगरमाथा” हो । कुनैबेला ‘शान्ति-क्षेत्र’ मुलुकका रूपमा विश्वसामू प्रतिष्ठित यस देशमा ०४६ सालको जनआन्दोलनपश्चात् पनि जनताको हकहित र अधिकारका सवालमा नेपाली जनताले चाहेअनुरूप ती कुराहरू प्रत्याभूति हुन सकेनन् र परिणामतः जिम्मेवारीपूर्ण कामकारवाही नहुनु, सामाजिक असमानता र असन्तुलनको स्थिति यथावत् रही रूढिवादी परम्परामै पिल्सिएर रहनु, बहु-धार्मिक, बहु-साँस्कृतिक, बहु-भाषिक, बहु-जातीय राष्ट्र भएर पनि धार्मिक, आर्थिक, साँस्कृतिक, शैक्षिक, रोजगार आदि क्षेत्रहरूमा समानुपातिक ढङ्गको विधि अपनाउन नसक्नु, सङ्घीय तथा समावेशीय पद्धतिलाई व्यवहारतःपालना गर्न नसक्नुले

उत्पादनमूलक स्थितिलाई गौणमा पारी अनुत्पादनमूलक अवधारणलाई बढावा दिने मूल्यमान्यताले प्रश्रय पाउँदै जानाले द्वन्द्व चर्किँदै जाने क्रम निरन्तर जारी छ । आज हरक्षेत्र कर्तव्य-अवबोधबाट विमुख स्थितिमा गुञ्जिरहेको छ भने अभै संविधानका धाराहरूमा थप कटौतीका सवालहरू विद्यमान नै रहेको महशुस पनि नगरिएका होइनन् ।

आज देशव्यापीरूपमा जुन द्वन्द्वको स्थितिले यावत् क्षेत्रलाई दिनानुदिन व्यापक रूपमा जसरी, जुन ढङ्गबाट प्रभाव पार्ने कार्य भइरहेका छन्, ती अवस्था सृजना हुनुमा कुनै एक वा दुई पक्षको विपरीत विचारधारा र सिद्धान्त मात्र जिम्मेवार छ भनी विश्लेषण गरिनु अधुरो एवं अपूरो नै साबित हुनेछ । वस्तुतः राजनीतिक विधामा द्वन्द्व-अवस्थालाई अस्वाभाविक मानिँदैन तर राजनीतिक दलहरू आपसी खिचातानी गरेर व्यक्तिगत र दलगत स्वार्थबाट अभिप्रेरित भई देशको सार्वभौम एवं अस्तित्व आदिका सवालमा प्रश्नचिन्ह खडा हुने तवरमा जुन द्वन्द्वरत अवस्थालाई निरन्तरता दिने चेष्टा गरिन्छ । त्यतिबेला देशसँग सम्बन्धित सबै पक्षलाई प्रतिकूल प्रभाव पर्ने हुन्छ । वर्तमान देशको परिवेशलाई हेर्दा दरवार, नेपाल सरकार, नेपाल कम्युनिष्ट पार्टी-माओवादीलगायत अन्य राजनीतिक पार्टी मध्येसमा विस्तारित समस्या सङ्घीय राज्यप्रणाली, समावेशीकरण, प्रजातन्त्र, लोकतन्त्र, गणतन्त्र आदि विषयक आपसी अन्तर्द्वन्द्व जसरी जुनरूपमा चर्किँदो छ, बल्किँदो स्थिति छ, त्यो स्थिति सृजना हुनुमा कुनै एउटै पक्षलाई जिम्मेवार ठहर्न्याउनु निश्चित रूपमा अर्को द्वन्द्व हुन जानसक्छ । मूलतः द्वन्द्वको स्थिति सृजना कसरी भयो, किन द्वन्द्वसम्म जानुपऱ्यो भन्नेजस्ता

कारकतत्त्वहरूप्रति सबै पक्षले सजग र सतर्क भई बुझ्ने प्रयास गर्नु सुखदायी विषय हुनसक्छ । सत्ता र शक्तिका आडले विरोधी साफ गर्ने अदूरदर्शितारूपि नाङ्गो नाच प्रदर्शनीले नेपाली राष्ट्र र जनता कसैको पनि हितसुख हुनेवाला छैन । द्वन्द्वको समाधान गर्न अर्को द्वन्द्वको सृजना गरिदै जाने चलखेल जबसम्म कायम रहन्छ, तबसम्म यस देशमा शान्तिपूर्ण वातावरणको स्थिति कल्पना गर्नु दिवास्वप्न मात्रै हुनेछ ।

द्वन्द्वकै कुरा गर्दा जहाँ दुई जना व्यक्तिको मिलन हुन्छ, त्यहाँ विचार-विमर्श, क्रिया-प्रतिक्रिया, सहमति-असहमतिसँगै छलकपट र षडयन्त्रको बीजारोपण पनि हुँदै जाने हुन्छ भने परिणामतः आपसी खुट्टा तान्ने प्रवृत्तिको थालनी हुन्छ र आपसी बेमेल असमभकारीपनाको सुरुवात हुन्छ । वस्तुतः यस्तै प्रक्रियालाई हामी द्वन्द्व भनी परिभाषित गर्दछौं, अर्को शब्दमा भगडा र अशान्ति भन्दछौं । हामीलाई के थाहा छ भने द्वन्द्वले क्रमिकरूपमा अशान्त र हिंसालाई निम्त्याउँदछ । त्यसो त व्यक्ति स्वयंभित्र पनि दोमन हुन्छ, अन्तर्द्वन्द्व हुन्छ । यहाँ जाउँ कि त्यहाँ जाऊँ, यो गरूँ कि त्यो गरूँ जस्तो आफैँलाई अलमलमा पार्ने मनोवृत्ति पनि मानसिक द्वन्द्व नै हो । बुद्धद्वारा देशित अष्टलोकधर्म अर्थात् सुख-दुःख, एश-अएश, लाभ-अलाभ, प्रशंसा-निन्दाको अवस्थालाई हेर्दा पनि यी द्वन्द्व नै हुन् । सुख कहिल्यै पनि सदाबहार भइराख्दैनन् । प्रत्येक सुखपछि दुःखले पछ्याइरहेको हुनसक्छ भने प्रत्येक दुःखपछि सुखले पनि पछ्याउने गर्दछ, त्यसैले यो मानेमा सुख र दुःखबीच सदा नै द्वन्द्व चलिरहने हुन्छ । यसरी नै हरेक विचार, हरेक कार्य द्वन्द्वात्मक रूपमै त्यतिबेलासम्म अगाडि बढिरहने हुन्छ, जतिबेलासम्म

व्यक्ति स्वयंले जीवनको यथार्थतालाई बुझेका हुँदैनन् । जब व्यक्ति स्वयंले जीवनलाई आत्मसात् गरी यथार्थरूपमै जीवन जिउने कलालाई अवलम्बन गर्दै राग, द्वेष र मोह अर्थात् कलुषित मनोवृत्तिबाट पूर्णरूपेण अलग रहन सक्ने हुन्छ, त्यतिबेला स्वाभाविक रूपमै ऊ द्वन्द्वबाट रहित अवस्थामा पुग्ने हुन्छ । यो त भयो व्यावहारिक र मानसिकभन्दा पनि परको निर्वाणमुखी द्वन्द्वरहित अवस्था ।

वास्तवमा ठन्डा दिमाले सोच्ने हो भन्ने द्वन्द्व कसलाई मन पर्छ र ? तर पनि द्वन्द्वबाट मुक्त हुनेहरू कति नै होलान् ? मानव स्वयंभित्र द्वन्द्व छ भने दुई व्यक्तिको मिलनमा पनि द्वन्द्व हुनु अझ परिवार, समाज, राष्ट्र एवं अन्तर्राष्ट्रिय मुलुकहरूका बीच यावत् विषयहरूमा शक्ति-द्वन्द्व हुनु अस्वाभाविक अवश्य पनि होइन । मानिसको जीवनमा हुने कुनै द्वन्द्व, जसले रचनात्मक तवरमा सुधारलाई निम्त्याउँछ भने कुनै द्वन्द्व जसले शान्तिमै आघात पारी परिस्थितिलाई उथल-पुथल पारी ध्वंसात्मक स्थितिको सृजनामा अहंभूमिका खेल्नहेको हुन्छ । इतिहासका पानाहरूमा आपसी द्वन्द्व, रिसइबी तथा द्वेषभावले शक्ति प्रदर्शनका नाउँमा कैयौं विध्वंस र उत्पात् मच्चिई भयानक संहार भइसकेका र रगतले पोतिएका पानाहरू आलो रूपमा सम्झिनेहरू अझै पनि छन् । वस्तुतः द्वन्द्वले व्यापकरूपमा हिंसाको बाटो अपनाएका क्षणहरू भयावह-त्रासदीपूर्ण हुने गर्दछन् । हामीभित्र विद्यमान अनेकौं समस्याहरूमध्ये “शक्ति-द्वन्द्व” आजको प्रमुख समस्या हो, जुन द्वन्द्वले, जनजीवन अस्तव्यस्त, मानवसंहार, देशलाई लथालिङ्ग भताभुङ्ग पार्ने हो कि भन्ने डरत्रासले सशङ्कित तुल्याएको छ । ‘शक्तिद्वन्द्व’ ले “विनाशकाले विपरीत बुद्धिः” भन्ने

कथनलाई सम्झाइरहेको हुन्छ । त्यसले द्वन्द्वको समाधान द्वन्द्वबाटै हुन्छ भनेर हठवादिताको प्रस्तुतिले गर्दा शान्तिका लागि क्रान्ति नभई हिंसाका लागि मात्र क्रान्ति हुन जान्छ, जसले वैरी साँध्ने नीति अवलम्बन गरी कुनै पनि राष्ट्रलाई युद्धतिर धकेली अशान्त र हिंसामा पिल्सिने अभ्यासरूपि घाउमा नुन-खुर्सानी छर्किन कार्य हुन जान्छ ।

यतिबेला हाम्रो राष्ट्रमा द्वन्द्वको समाधान द्वन्द्वबाटै हुन्छ भनेर हठवादिता प्रदर्शनले शान्तिका लागि प्रत्युत्पादक पाइला वा विपरीत शान्तिका कदमहरूलाई प्रश्रय दिँदै जाने क्रममा जुन नजानिँदा पारा अभ्यासहरू भइरहेका छन्, निश्चय पनि यस्ता क्रियाकलापहरूले कसैको पनि हितसुखका लागि टेवा पुऱ्याउँदैनन्, परन्तु यसले राष्ट्रलाई अशान्तिको भुमरीमापार्दै जानेछ भन्नुमा अत्युक्ति नहोला । द्वन्द्वका नाममा व्यक्तिको हत्या, लुटपाट, अपहरण, राष्ट्रको सार्वभौमसत्ता एवम् अखण्डतामा खलबल, गृहयुद्ध र जनसाधारणका जीवनमा अस्तव्यस्ता हुने तवरमा धारणा, मूल्य र मान्यतालाई बढावा दिई अगाडि बढिन्छ भने त्यसको गन्तव्य निश्चय पनि दुःखदायी हुन्छ । त्यसैले हिंसा, आतङ्क र अशान्ति विरुद्ध हिंसा र आतङ्ककै बाटो रोज्नु कथं-कदाचित् फलदायी हुने छैन, बरु त्यो प्रत्युत्पादक साबित भई प्रलयकारी-ध्वंशात्मक अवस्थालाई निम्त्याएँभै मात्र हुन्छ । यसमा चेतनशील सबैको ध्यानकृष्ट हुनु परमावश्यक छ भने राज्यको संरचनाका सवालमा शासकीय पक्ष अझ बढी संवेदनशील हुनुपर्दछ ।

बुद्धशिक्षाअनुसार हर कुराहरू कार्यकारण-सिद्धान्त वा हेतुवादमा निर्भर रहन्छन् । आ-आफ्नै तवरबाट लुकेका-छिपेका

स्वार्थ, असन्तोषपना, द्वेषभाव, बदलाभाव अर्थात् समग्रमा भन्नुपर्दा अनावश्यक तृष्णाले द्वन्द्वलाई निम्त्याउन अहंभूमिका खेलिरहेको हुन्छ । तृष्णाजन्य विषयवस्तुका बारेमा छलफल गरी निष्कर्षमा पुग्न खोज्नु निश्चय पनि सरल कार्य होइन । तृष्णालाई चिन्ने-जान्नेहरूले विद्यमान यावत् भौतिक सुख-सुविधालाई थुकेसरि तिलाञ्जली दिई बुद्धजस्तै ज्ञानी बन्न सक्ने हुन्छ भने जो तृष्णारूपि भ्रमजाललाई बुझ्न नसकी माकुराको जालोमा फँसेभै फँसदै गइराख्ने हुन्छ । त्यस्तो मनोवृत्तिले मानवजगतलाई दुःख र अशान्तिको बलौटे धापमा घचेट्ने हुन्छ । वस्तुतः बुद्धले तृष्णाजन्य कुराहरूलाई छुटकारा पाई प्रथमतः आफूभित्र सुख-शान्तिको प्रवाहमय सञ्चार र त्यसपछि जनमानसमा सुख-शान्तिका लागि जीवनोपयोगी सद्धर्म, जीवनोपयोगी दर्शन सञ्चार गर्नुभएको हो, तर आज ठीक विपरीत जो अशान्त छन्: उनीहरू स्वयं नै शान्तिका लागि लाख-लाख पुकार र प्रयास गरिरहेका हुन्छन्, नाराबाजी र प्रचारबाजी गरिरहेका हुन्छन्, शान्तिमय एवं सद्भावपूर्ण वाचा र कसम खाइरहेका हुन्छन्, राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय सभासम्मेलन तथा समेमिनार गरिरहेका हुन्छन् । वस्तुतः अशान्त मनस्थितिको अन्त्य गर्नेतर्फ व्यक्ति स्वयंले प्रयास गर्नु पहिलो आवश्यकता हो ।

स्वयं बुद्ध पनि भौतिक त के मानसिक रूपमा दरिद्र भएको भए जुन बेला कपिलवस्तु र देहदहका शाक्यकोलीयहरूबीच आ-आफ्नो पक्षीय तनावपूर्ण विवाद खडा भई रोहिणी नदीको पानीका विषयमा भन्डै रक्तपातपूर्ण नरसंहार युद्ध हुनै लाग्दाको त्यो कारुणिक हृदयविदारक दर्दनाक क्षणलाई बुद्धले समाधान नै गर्न सक्नुहुने थिएन होला, तर बुद्धले मानवरगतको र

पानीको मूल्यबोध गराउँदै नदीको पानी आपसमा बाँड्न लगाई पानी आधारभूत आवश्यकता हो भन्ने कुरा सबैलाई बुझाउनुभयो र समाधान निकाल्नुभयो । मनोगत, मानसिक वा वैचारिक प्रदूषणबाट जति बेलासम्म हामी प्रदूषित भई अगाडि बढिरहेका हुनेछौं, त्यति बेलासम्म हामीले जे जस्तोसुकै नाराबाजीपूर्ण क्रान्तिकारी भाषण छाँटेरै मात्र त्यो परिवर्तनका लागि प्रवाहक हुनै सक्दैन । अतः हामीले पुरातन शैलीलाई निरन्तरता दिने नाउँमा सामन्ती सोचलाई काखी च्याप्दै सबै आफूमात्रै खाऊँ, आफूमात्र लाऊँ, मै राज्य हुँ, शासकीय अभिभारा हामीभित्रै मात्र सीमित रहनुपर्छ, अरु व्यक्ति, परिवार, जातजाति, वर्ग, दल, आदि क्षेत्रलाई अभिमुखीकरणको बाटो ठप्प हुने गरी बन्दै गर्नुपर्छ भन्ने सोचले आजको यो बदलिँदो परिवेशमा भन्-भन् द्वन्द्वात्मक परिस्थितिहरू एकपछि अर्को सृजना हुँदै जानेतर्फ सम्बद्ध सबैको गम्भीर ध्यानकर्षण हुन् आजको आवश्यकता हो । त्यसैले वैचारिक प्रदूषणदेखि हामी सबै सावधान होऔं । परिणामतः द्वन्द्वात्मक परिस्थितिहरूले निकास पाउँदै जानेछन् र सँगसँगै द्वन्द्वबाट द्वन्द्वको समाधान कहिल्यै हुन्न भन्ने यथार्थताको अवबोध हुनेछ ।

(परोपकार-सन्देश, वर्ष १ अंक १, वि. सं. २०६४)

विचार प्रदूषण: शान्तिको लागि बाधक

शान्ति नचाहने को होलान ? सबै-सबै सुख र शान्तिकै खातिर अगाडि बढिरहेका हुन्छन् । शान्ति प्राप्तार्थ मानव समुदाय जे गर्न पनि पछि परिरहेका छैनन् । शान्तिको आफ्नै परिभाषा हुन्छ त सुखको पनि आफ्नै परिभाषा हुन्छ । कुनै सुख-शान्ति व्यक्तिगत अथवा नितान्त व्यक्तिगत हुन्छ भने कुनै सामूहिक सुख वा समष्टिगत सुख-शान्तिको रूपमा रहेको हुन्छ । कुनैपनि व्यक्ति जसले सुखको लागि अनेकौं तरबाट प्रयास गरिरहेका हुन्छन् भने ती व्यक्तिहरू नै सामूहिक सुखको लागि पनि प्रयासरत हुन्छन् । यथार्थतः व्यक्तिगतमै सीमित नरही त्यसभन्दा पनि अघि बढी समष्टिगत सुख र शान्तिको लागि गरिने कर्महरू अझबढी सुखकर हुन्छ, शान्तिकर हुन्छ ।

हामी त्यागीहरू, भोगीहरू वा धार्मिक, सामाजिक, आर्थिक, राजनैतिक मानवहरू वा अमानवीय मानवहरूले कुनै न कुनै तवरमा केही न केही काम-कुरामा प्रतिष्ठित भई अगाडि बढिरहेकै हुन्छौं । के यसरी बाँचुन्जेल-नमरून्जेल हामीबाट भइरहने यावत कार्यहरूले हामीलाई सन्तोष सुख-शान्ति प्रदान गरिरहेकै हुन्छ त ? यो सोचनीय विषय हो । आज हामी विज्ञानको विकास सँगसँगै विविध तरहका सांसारिक एवं भौतिक सुख-सुविधाहरूसित जतिसुकै रमाउँदै अगाडि बढिरहेको भएतापनि

त्यस्मा हामी आध्यात्मिक सोचबाट विरत छौं, अमानवीय भावनाले ग्रसित छौं भने सोचे भैं सुख र शान्तिबाट पनि हामी धेरै टाढा रहने हुन्छौं, सुख र शान्तिको नाउँमा न्याल्ल ब्यौं अर्थात् हात्ती आयो हात्ती आयो फुस्सा नीतिमै विलय हुनेहुन्छौं ।

आज व्यक्तिगत, समूहगत, समाजगत, राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय रूपमा सुख-शान्ति हुनुपर्छ र गरीनुपर्छ भन्ने मूल्य र मान्यता बोकी वकालत गर्नेहरूको कुनै कमी छैन । विडम्बना ! जसले विश्वशान्तिको नारा बोकी संसारका जनताहरूलाई सुख-शान्ति मात्र होइन स्वतन्त्रताको समेत ग्यारेन्टी प्रदान गर्ने भनी एकातिर दिनरात लागि परेकाछन् भने अर्कोतिर आफ्ना विरोधी सखापपारी आफ्नो अहं स्वार्थपूर्ति गर्ने प्रदूषित विचारलाई शस्त्रअस्त्रको रूपमा प्रयोग गरिरहेका छन् । भोकाएकाहरूलाई खाना दिनु रोगीको उपचार गर्नु, बास विहीनलाई घर बनाइदिनु, प्यासीलाई कुवामै लगिदिनु निश्चय पनि यो राम्रो पक्ष हो तर कहीं तहस नहस गरी निमुखा ज्यानलाई बमले उडाइसकेपछि पुनः भौतिक, निर्माणमा भने मानवीयता प्रदर्शन गर्नेमा प्रतिस्पर्धा प्रदर्शन गर्नु निश्चय पनि बुद्धिमत्तापूर्ण खेल होइन यस्लाई स्वार्थगत प्रदूषित विचारयुक्त सम्प्रेषण मात्र हो भन्ने मान्यतालाई सीधै इन्कार गर्न सकिन्छ ।

संसारमा शान्ति बहालको नाउँमा प्रथम दुतीय विश्व युद्ध अमेरिका भियतनाम युद्ध, खाडी युभ, भारत-पाकिस्तान युद्ध श्रीलङ्कन र तामिलबीचको गृहयुद्ध, प्यालेस्टाइन इजरायल युद्ध, तियानमेन चोक काण्ड, अमेरिकाको नाइन-इलेभन काण्ड,

अफगानिस्तानमा तालिवान अन्त्यको युद्ध, आमविनाशकारी हतियारको इश्यूमा सद्दामको अन्त्य गरिएको इराकी युद्ध आदि आदि हिंस्रक एवं मानव प्रताडित युद्ध जति पनि भए त्यसलाई इतिहासमा यथार्थतः ध्वंशात्मक रूपमै हेरिने हुन्छ । आज ठूला कहलिएका-कहलाइएका-तथाकथितहरू आफूले जे परीक्षण गरे नि हुने, जे जस्तो संकलन गरे नि मानव अधिकारवादीकै बिल्ला भिरेर बस्न पाइने अजम्बरीकै रूपमा रहने सोच र दावी जस्तो जुन त्रुटीपूर्ण प्रदूषित विचारलाई आदर्शवादी एवं शाश्वतवादी विचारको रूपमा क्रिया प्रतिक्रिया जनाइने प्रवृत्ति छाइरहनु वास्तवमा यो विश्वको हित विपरीत, शान्तिको नाउँमा अशान्त मच्चाउने इश्यूहरू हुन् । प्रदूषित विचारलाई जहाँ प्रयोग गरिन्छ त्यहाँ अशान्तिका परिणामहरू देखापर्दै जाने सुनिश्चित छ । यस उसले पनि आजको यो अतिभौतिकवादी सोचले प्रश्रय पाइरहेको यो परिवेशमा ध्वनी प्रदूषण, वायु प्रदूषण, खाद्य आदि विविध प्रदूषणहरूमा खतरनाक विचार प्रदूषण पनि एक हो । जुन विचार प्रदूषणको अन्त्य हामीले नै गर्नुपर्ने परमावश्यक हुन्छ । पारदर्शिकै रूपमा देखिने विचार प्रदूषणलाई अन्त्य नगरी कसैले शान्तिका लागि जतिसुकै ढ्वाङ्ग फुके पनि हात्तीको कानमा नाङ्गलो ठटाएसरी नै हुन्छ । प्रदूषित विचारयुक्तले सदा नै जीत र हारमै सीमित राख्ने हुन्छ । विजले खुशीको बहार त ओइरिन्छ तर अप्रत्यक्ष रूपमा विजयसँगसँगै द्वेष-क्रोधको लगत्तै अहंपनाले चरमच्युली नाघ्ने हुन्छ, मै हुँ र मैले भनेजस्तै हुनुपर्छ, अन्यथा अस्तित्व नै तहस-नहस पारिदिन्छु

भन्नेजस्तो विचार प्रदूषणले सताउँछ र त्यतैतिर काखीच्याप्ने त्यो प्रवृत्तिले नयाँ-नयाँ गोन्जालो, प्रभाकरण, विरप्पन, फुलनदेवी, बीन लादेन, सद्दाम हुसेनजस्ता जन्मिंदै जाने हुन्छन् । त्यसैले कुनैपनि संगठन, राष्ट्र वा अन्तर्राष्ट्रिय क्षेत्रबाट आफ्नो गोरूको बाह्रै टक्का नीति अवलम्बन गरीनु घातक सिद्ध हुनुसक्छ, त्यो शान्तिका लागि बाधक विचार प्रदूषणको रूपमा परिणत हुनसक्छ ।

त्यसैले आज सबै जिम्मेवारकहरूले जीत र हारलाई अलग्ग राखी शान्तिको लागि आवश्यक सुधारात्मक वातावरण तयार पार्न व्यक्तिगत पार्टीगत सोचाईभन्दा माथि रही सजग र सतर्कता अपनाउनुपर्ने बेला आएको छ । वैरी साँध्ने, बदला लिने जस्तो मतिभ्रष्टपना त्यागी स्वस्थ मानसिकताको विकासतर्फ लाग्नु सबैको लागि सुखकर विषय हुनेछ । अन्यथा भाइफुटे गँवार लुटे, शान्तिको नाउँमा के के नहोला के के नै गर्छन भनेतापनि बडेमा सुमेरु पर्वतस्य मूसिको (मुसा) नाम भनेजस्तै मात्र हुन्छ । त्यसैले शान्तिकै लागि हामी केही गर्न आतूर छौं भने निम्न धम्मपदमा उल्लेख्य बुद्धोपदेशलाई मनन गरौं, विमर्श गरौं । यथा-

जयं वेरं पसवति दुक्खं सेति पराजितो ।

उपसन्तो सुखं सेति हित्वा जय पराजयं ॥

अर्थात् विजयले शत्रु उत्पन्न गराउँछ, पराजित व्यक्ति दुःखपूर्वक सुत्छ । शान्त पुरुष जय र पराजयलाई त्यागेर सुखपूर्वक सुत्दछ ।

आसक्तिले मुक्त धर्मबाट सुख प्रवाहित हुन्छ

'धर्म'- धर्म शब्दलाई सार्वकालिक, सार्वभौमिक, सार्वजनिक साथै सर्व स्वीकार्यरूपमा परिभाषित गर्ने सहज विषय हो भन्न सजिलो छैन । 'धर्म' शब्दको अर्थ अनि परिभाषा, स्वरूपसँगै यसको प्रभाव तथा औचित्यताको विषय एउटा अनुत्तरित प्रश्नको रूपमा अगाडि बढिरहेको छ । धर्मको विषय भन्नु अति नै गहन, विराटन, व्यापक एवं यस्तै हो, यही हो भनी औला ठड्याउन लायक वातावरण आजसम्म पनि देखिएको छैन । हो अवश्य पनि धर्मलाई अर्थ्याउने र धर्मलाई परिभाषित गर्ने वृत्त छ, यसका लागि समय सापेक्षित ढङ्गले परिमार्जित अनि

परिष्कृत गरिदै अर्थ, व्याख्यान, चर्चा-परिचर्चा, विश्लेषण र विग्रह गर्ने संस्कारजन्य पद्धतिलाई हामीले एकपछि अर्को परिवर्तित स्वरूपमा देख्ने-भोग्ने गरिरहेका छौं । मानव सभ्यताको विकास सँगसँगै मानव समुदायले धार्मिक तथा सामाजिक चेतनास्तरलाई माथि उकासेर जीवनलाई व्यवस्थित गर्नेतर्फ उन्मुख गराउने सिकोसँगै प्रकृति पूजाको अवधारणाको विधिव्यवहार गरिदै जाने जुन परम्पराको विकास भयो, त्यसले कालान्तरमा समय अन्तरालसँगै धर्मलाई व्यापकतामा परिणत गर्न एवं धर्मप्रति राख्ने श्रद्धा-आस्था, हेर्ने दृष्टिकोण र धर्मलाई जीवन जिउने अभिन्न कलाको रूपमा अनुभूत गर्ने व्यापक-पारदर्शी दृष्टिलाई अगाडि ल्याएको छ भनी भन्दा अस्वाभाविक मान्नु पर्दैन ।

जहाँ धर्म हुन्छ, धर्मको अस्तित्व रहन्छ, त्यहाँ मनुष्यता र मानवीयता रहने हुन्छ, जहाँ धर्मको सहीरूपमा अभ्यास हुन्छ, त्यहाँ मानिस मानव भएसरी मानवीयरूपमा बाँच्नका लागि आपसी सद्भाव, मित्रता, विश्व-बन्धुत्व, भातृत्व, स्नेह एवं मैत्री-करुणायुक्त जीवन पद्धतिको प्रकृया अगाडि बढिरहेको हुन्छ, धर्मलाई जीवन जिउने कलाको रूपमा जहाँ सहजरूपमा अभ्यास गर्ने जमर्को गरिन्छ, त्यहाँ शान्ति तथा सह-अस्तित्ववाद संभव हुन्छ भन्ने सर्वसाधारणको सहजधारणा रहेको हुन्छ । त्यसो त धर्मलाई व्यवहारिक तथा सैद्धान्तिक रूपमा स्वीकार्ने-मान्ने वृत्त अगाडि नबढेका चाहिँ होइनन् । तर विडम्बनाको कुरा, आज परमार्थ (सत्य) को ठाउँमा दम्भ (आडम्बर) ले सेवाको बदलामा चोरी-डकैटीले, शुद्धता र पवित्रताको स्थानमा मिसावटले, स्वच्छ

बजारको ठाउँमा कालो बजारले, मानवीयताको बदलामा दानवीयता, शान्तिको स्थानमा हिंसा, अशान्ति र क्रूरजन्य प्रवृत्तिले जरो गाड्ने क्रम बढ्दो छ। त्यस प्रतिकूल अकुशलजन्य मनोवृत्तिको बढ्दो क्रम आकासिंदै छ । त्यो वृत्ति हावी हुँदै जाने जुन प्रकृया छ त्यसले गर्दा आज धर्मप्रति नै प्रश्न र प्रतिप्रश्न ठड्याउने उत्साह बढेको पनि देखिन्छ भने यसलाई अस्वाभाविक मान्न सकिंदैन पनि । धर्मप्रति हावी मानिसहरूको पुरातन धारणारूपि जुन आस्था अनि विश्वास र मूल्य-मान्यता रहेको थियो, त्यसमा विस्तारै परिवर्तन हुँदै एक धारणाबाट अर्को धारणातर्फ परिवर्तित हुने प्रकृया जारी देखिनु अस्वाभाविक लाग्दैन । यसो हुनुमा मूलतः दिनानुदिन नैतिकतामा क्रमिक रूपले हासपन देखिनु नै जिम्मेवार पक्ष हो भने यसलाई अति भौतिकवादी दृष्टिकोणको मान्यता र यसको पूर्तिका लागि आवश्यक अर्थ (पैसा) नै सबथोक हो, सर्वस्व हो भन्ने कुत्सित मानसिकताले घच्च्याइ रहेको हुन्छ ।

‘धर्म’ आचरण हो, अर्ति र उपदेश मात्र होइन । ‘धर्म’ आस्था हो, जीवनलाई जीवन्तता दिने एउटा कला हो, यसको कुनै निश्चित स्थान हुँदैन बरु यो सार्वजनीन हुन्छ, यो बाँच्नको लागि सदाशयता हो न कि घृणा र विग्रह नै हो । ‘धर्म’ विज्ञान हो वा कला हो भन्ने विवादमा अल्भिनुभन्दा यथार्थतः हामीले धर्मलाई मानव भएर मानवीयरूपमा जीवन यापन गर्ने जीवन पद्धति हो, धर्मलाई स्वपहिचान र पचियभन्दा धार्मिक हुनका लागि हो, बाह्य आडम्बर, ज्ञानको मुमुक्षुक र पिपासु, विद्वान-

पण्डित्याँईभन्दा मानिसलाई ज्ञानी व्यक्तित्वका रूपमा परिणत गरिदै लाने पद्धति हो भनी जान्नु पर्छ । यसरी नै सामाजिक, आर्थिक, राजनैतिकरूपले एक आपसमा आपसी सम्झौता गरी सुशासन, सम्य एवं नैतिक मूल्य र मान्यतायुक्त स्वच्छ सामाजिक परिवेश वा वातावरणको सृजना गर्न र गराउन पनि धर्मको आवश्यकता रहेको हुन्छ भने जीवन र जगतसम्बन्धी विषयगत कुराहरूलाई जानी-बुझी अनियन्त्रित, अब्यवस्थित एवं अराजक जीवनलाई सार्थकतातर्फ डोह्याई, शान्त र सौम्य भई शान्तिको अनुभूति प्राप्तिका लागि पनि धर्मलाई सहीरूपमा मानव जीवनमा प्रयोगात्मक अभ्यास गर्दै लानु अपरिहार्यता हो ।

प्राकृतिक प्रकोप वा दैविक प्रकोप, कुनै पनि रूपमा भइरहने घटना-दुर्घटनालाई मानिसहरूले शक्ति विशेष वा अलौकिक तत्त्वको कारणले हुन्छ भन्ने अवधारणा बनाउने क्रमसँगै ईश्वर, आत्मा, परमात्मा, श्रष्टिकर्ताको कल्पना-परिकल्पना गर्दै गए, मूल्यमान्यतको स्वरूप निर्धारण गर्दै अगाडि बढे भन्ने कुरा हामीले मानव इतिहासको अध्ययनबाट बुझ्न सक्छौं भने कालान्तरमा पुगी अलग अलग धर्म र वादको श्रृजना भएपश्चात् सो उपर भएका गहन विचार एवं मन्थन तथा द्वन्द्वात्मक परिस्थितिले गर्दा पृथक पृथक धर्म र वाद निर्माण हुँदै गए, यसरी निर्माण गर्ने प्रवृत्तिको विकास पनि अगाडि बढे । त्यसपछि सबैले आ-आफ्नो अस्तित्व र पहिचानलाई प्रतिस्पर्धात्मक रूपमा अगाडि बढाउने चेष्टा गरेअनुरूप आज यस धर्तीमा विविध किसिम र प्रकारान्तरका धर्म तथा वादले विधिरूपमै जरो

गाडेका हुन् भनी सहजरूपमा अनुमान गर्न सकिन्छ । अझ आज विज्ञानको विकासले अकासिंदै गइरहेको यो जुगमा त भन भन नौला नौला विचार र वादलाई परिभाषित गर्दै जनजीवनमा प्रतिष्ठापित गर्ने होडबाजी प्रत्यक्ष-अप्रत्यक्ष रूपमा बढ्ने क्रम द्रुतगतिमा जारी छ ।

यसउसले धर्म र जीवन अनि जगतलाई हेर्ने दृष्टि, चिन्तन-मनन, व्याख्या-विश्लेषण पनि विविध रूपमा अभ्यास गरिदै छ, जुन वृत्तले स्थापित धर्मको हिसाबले प्रचलित धर्म तथा दर्शनलाई चुनौति दिने वस्तुतः यस्तै प्रकृयाहरूले पनि आफ्नो रचनात्मक प्रकृया प्रदर्शन गर्न पाउनु पर्दछ ताकि पुरानो स्थापित मूल्य मान्यता, धर्म-दर्शन, राजनीति, साहित्य, संस्कृति, समाज, अर्थ व्यवस्था आदि क्षेत्रमा संशोधन परिमार्जन, आवश्यकतानुसार विग्रह र त्यस्तै उन्मुलन समेत गर्दै जान सक्ने हुन्छ भने परिणामतः लोप नै हुने वा पूर्णत विस्थापित नै हुँदै जाने प्रकृयालाई निरन्तरता दिँदै जान सक्ने हुन्छ भन्ने प्रगतिशील विचार वाहकहरूले विचार सम्प्रेषण गर्ने गर्दछन् । यसरी नै हेर्दा पुरानो मूल्यमान्यतालाई जस्ताको तस्तै यथास्थिति स्वरूपमै अगाडि बढाउनु पर्छ भन्ने मान्यतालाई काखी च्याप्नेहरू पनि नभएका होइनन् । त्यसो त हार्ड लाइन र सफ्ट लाइन, राइटिष्ट, कट्टरपन्थी र उदारपन्थी गरी दुइटै प्रवृत्ति-मनोवृत्ति हरक्षेत्रमा हावी भइराख्ने पक्ष स्वाभाविक कुरा नै हो । यस वृत्तबाट कुनैपनि धर्म र दर्शन समेत अलग हुन सकेका छैनन् । जहाँसम्म स्थापित धर्म तथा वादको सवाल छ, धर्म-

धर्मबीच पृथक पृथक परिचय, पहिचान र अस्तित्व छ, तिनीहरूका बीच अनुकूल-प्रतिकूल, उच्च, मध्यम, निकृष्ट, व्यावहारिक तथा अव्यावहारिक, समयसापेक्षित वा निरपेक्षित, समेट्दै जानुपर्ने वा त्याग्दै जानुपर्नेजस्ता धारणायुक्त मानसिकताले कुनै पनि धर्म, दर्शन तथा वादका अनुयायीहरूलाई पिरोलिरहने जुन स्वभाव हावी भइरहने हो, त्यसलाई अस्वाभाविक मान्न सकिन्न । तर एउटै धर्म र एउटै वादभिन्न पनि विस्तारै विस्तारै वैचारिक द्वन्द्वले जतिबेला जरो गाड्दै जाने हुन्छ, त्यतिबेला धर्मको मर्मलाई खोतल्दै धर्म प्राप्त गर्ने भनी घोडा दौडिएसरी कुदिरहेकालाई बजनदार मुक्का हानेकै आभाष प्राप्त हुने हुन्छ । त्यसैले धर्म, दर्शन तथा वाद वा कुनैपनि कामकाज-विधिव्यवहारमा आसक्तियुक्त तवरले अगाडि बढ्ने प्रयास वा अभ्यास भएमा, अति चाहना र कामना राखी लक्ष्य प्राप्तिको बाटोमा कुदिरहँदा ठक्कर खाई लड्नु-बज्रिनु अस्वाभाविक होइन । लड्दाखेरी भ्रसंग ब्यूँभेसरी भए त सही, तर त्यसैकारणले मानसिक विक्षिप्तता नै पैदा हुने हो भने अनर्थकारी हुनेछ, भ्रमरूपि जालोमा अड्की अल्झिएको असहज मानिसको रूपमा जीवन गुजारा गर्नुपर्ने सुखद विषय हुन सक्दैन । त्यसैले प्रत्येक धर्म मानिरहेका छौं भन्नेहरूले "धर्म मान्ने तर धर्मले निर्देशन गरेको नमान्ने" प्रवृत्तिलाई आत्मसात एवं पहिचान गरिनुपर्ने आजको आवश्यकता हो ।

आसक्तिबाट विरत हुनुपर्ने क्षेत्र धार्मिक क्षेत्र मात्र नभई जीवनसँग सम्बन्धित विविध व्यवहार, धर्मकर्म, दर्शन आदि

सम्पूर्ण क्षेत्र आसक्तिबाट रहित हुनुपर्छ । जहाँ धेरै टाँसिने वृत्ति, पूर्वाग्रहित मानसिकता, एकलकाँटे प्रवृत्ति, आफूले भने जस्तै मात्र ठीक भन्ने मानसिकता हावी हुन्छ, त्यहाँ धार्मिकरूपमा बौद्ध, हिन्दू, मुस्लिम, ईशाई वा अन्य अन्यरूपमा साम्प्रदायिक भावनाले जकडिएको अवस्थामा शान्ति प्राप्त हुने कहाँ हो र ? उदार हृदय, विराट मन र त्यसैअनुरूप आचार-व्यवहारलाई दैनिक जीवनमा प्रयोग गर्दै जान सकेमा मानिसले जहाँ गएपनि, बसेपनि, जे गरेपनि, जोसँग पनि सहजरूपमा जीवनयापन गर्न सकिने हुन्छ, जुन प्रत्येक व्यक्तिका लागि अत्यावश्यक प्रकृत्या हो । जे होस्, धर्ममा प्रतिष्ठित हुने भावमा धर्मलाई धारण गर्दै जाने वृत्तले धर्मक्षेत्रभित्र पनि अझ धार्मिक व्यक्तिभित्र आसक्ति ले छोड्ने, आसक्तिलाई नै त्याग्दै-छोड्दै जान सकिने कुरालाई सबैको ध्यानाकृष्ट हुनु अत्यावश्यक छ, जुन अभ्यास नै यथार्थतः सबैका लागि सुखकर विषय हुनसक्छ ।

(बु. सं. २५४९ बुद्धजयन्ती स्वर्ण महोत्सव स्मारिका,

ललितपुर, वि. सं. २०६२)

Dhamma Digital

दिगो शान्तिका लागि आफै जुटाँ

अवश्य पनि सिद्धान्ततः राज्य शक्तिको श्रोत, राजकीय सत्ता र सार्वभौमसत्ता नागरिकमै निहित रहने गरी एतेहासिक संविधानसभाको गठन प्रकृत्यासंगै संविधान निर्माणजस्तो अत्यन्त संवेदनशील कार्यमुखी यो वर्तमान संक्रमणकालमा हामी सबैभित्र भय, त्रास, अशान्तपन छाड्नहेको छ । जताततै अराजकता छाड्दै छ, शान्ति भङ्ग हुने खतरा, जो कोही अशान्त एवं यत्रतत्र सर्वत्र स्वार्थ मनोवृत्ति हावी हुँदा जसरी हुन्छ खुट्टातान्ने, घाँटी निमोड्ने, घेराबन्दी गरी धरापमा पार्ने जस्ता प्रदूषित मासिकता झ्याङ्गिदोक्रम वास्तविकता नजिकको यथार्थ सत्य हो । देशमा दिगो शान्तिका लागि दिगो प्रयास स्वरूप थुप्रै गृहकार्य नभएका होइनन् तर सम्बद्ध पक्षले व्यावहारिक रूपमा आफूलाई प्रस्तुत गर्न नसक्दा, व्यवहारतः आफूहरू सुधिन नसक्दा, मुखमे रामराम बगलीमें छुरा भै दहिच्युरे प्रवृत्ति त्याग्न नसक्दा, आफ्नो गोरुको बाह्रै टक्का भनेभै व्यवहारमा छोड्न नसक्दा, आफू पनि नगर्ने अरूलाई पनि गर्न नदिने प्रवृत्ति त्याग्न नसक्दा, भागबण्डा मानसिकता छोड्न नसक्दा, जसरी हुन्छ कुर्सी नै ताक्नुपर्ने सत्तालोलुपता एवं जति खाएनि खाउँ खाउँ लाग्ने पापी मनलाई समन-दमन-नियन्त्रण गर्न नसक्दा

हात्ती आयो हात्ती आयो फुस्साजस्तै शान्ति शान्ति भनी जप गर्ने तर अशान्त भई अशान्तमै जकडिंदै जाने विधिव्यवहार मात्र भइरहनु कसैको लागि पनि सुखकर/शान्तिकर विषय भएको छैन, यो विडम्बना नै हो ।

आज हरेक क्षेत्रमा सम्मति एवं सहमतिपूर्ण सम्झौतको कमी देखिएको छ, संवाद होइन विवाद गर्ने प्रवृद्धि आकासिंदै छ । त्यसैले संगठित, एकीकृत एवं समागम भावनालाई अंगाल्ने प्रवृत्तिको कमीले गर्दा जो कोही मनपरीतन्त्रमै रमाउने, स्वार्थसिद्ध गर्न जस्तोसुकै निकृष्ट कार्य गर्न पछि नपर्ने विश्वासघाती भइसकेको छ । जतिबेला अराजकताले स्थान पाउने हुन्छ, त्यतिबेला हिंसात्मक/आतंकपूर्ण विधिव्यवहारले पकड जमाउने हुन्छ । अनि अप्रज्ञप्त वा गैरकानुनी क्रियाकलापलाई आफ्नो स्वार्थसिद्ध गर्न सुनियोजित रूपमा प्रयोग गर्न पछि नपर्ने हुन्छ । वस्तुतः जहाँ स्वार्थ, सत्तालिप्सा, हिंसा-आतङ्क आदि कलुषित पक्षलाई व्यवहारमा समेटिंदै जाने प्रथा बसिसकेको हुन्छ, त्यहाँ मान-मर्यादा, आदर-समान, सत्कारको पूर्ण बेवास्ता गरिने हुन्छ । परिणामतः नैतिकताको सीमा उल्लंघन गरी विधिको शासनलाई पाखामा पारी सानोलाई ऐन ठूलोलाई चैन सूत्रमा आबद्ध हुनु नै गर्व ठानिने प्रचलन बस्ने हुन्छ । जहाँ नैतिकतालाई ख्याल गरिन्न, त्यहाँ धार्मिक-आध्यात्मिक/सामाजिक मूल्य मान्यतलाई गौण मानिंदै जाने हुन्छ । त्यसपछि जोसुकै बीच विरोधका लागि विरोध मात्रै गर्ने, जसरी हुन्छ आफ्नै करण गर्ने यानी कि वर्तमान चलनचल्तीको भाषामा भन्नुपर्दा

राजनीतिकरण गर्नेमा अल्फिने हुन्छ । यो नकारात्मक जन्य प्रवृत्तिले आपसी द्वन्द्वलाई मलजल दिई बलेको आगोमा घ्यू थप्ने काम हुन्छ ।

त्यसो त कुनै पनि क्षेत्र आपसी द्वन्द्वबाट विमुख हुन सहज छैन । शासक-शाशित पक्ष, पक्ष-विपक्ष, नेता-कार्यकर्ता, नेता-जनता, गुरु-चेला, धर्म-समाज, सरकार-जनता आदि हर पक्षबीच निरन्तर द्वन्द्व चलिरहेकै छ । तर देश, काल र परिस्थितिलाई नै उल्टो दिशामा निर्देशित गरी तहसनहस गर्ने, विकास कार्यमा मन्द गति सृजना गर्ने, हिंसात्मक गतिविधलाई प्रश्रय-व्याप्त गर्ने, जनजीवनलाई त्राहीमाममा पारी अस्तव्यस्ततातर्फ धकेलने ध्वंशात्मक कृत्याकलापयुक्त विधिव्यवहारले कसैको हित सुख गर्ने हुँदैन, यस विषयमा हामी सबै गम्भीर हुनैपर्छ । यदि हामी वास्तविक दिगो सुख शान्ति चाहन्छौं भने हामीभित्र व्याप्त बैरी साँध्ने बदला लिनेजस्ता मतिभ्रष्ट-पथभ्रष्टस्वभाव, कलुषित विचारधारा, संकुचित भावना, स्वार्थगत मनोभावलाई निस्तेज पारी स्वस्थ मानसिकता, स्वस्थ प्रतिस्पर्धा, इमानयुक्त राजनीति, धर्मयुक्त व्यवहार, सामाजिक मान्यताजस्ता रचनात्मकतालाई बढावा दिनुपर्दछ । होइन भने हामीबीच विग्रह-विवाद, घातप्रतिघात-अन्तरघात, असहमति-असमझदारी, वैरभाव-वैमनुष्यता, सत्ताको होडबाजी, एकले अर्कालाई पछाड्ने टिकडम खेलजस्ता अराजकता प्रवृत्ति हावी भइरहुन्जेल हामी अशान्तमै गुन्दुक कोचिए भैं खाँदिएर बस्नुपर्ने बाध्य हुन्छ । अराजकताले भाई फुटे गँवार लुटे स्थितितर्फ धकेल्ने हुन्छ ।

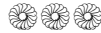
यसउसले वर्तमान नेपालको परिवेशमा जुन विस्तृत शान्ति सम्झौतालाई तार्किक निष्कर्षमा पुऱ्याउनु पर्छ भनी हामीले उठाइरहेको मुद्दालाई सफलभूत पारी विकासतर्फ अघि बढ्न हामी सबै जिम्मेवार भई रचनात्मक कदमका लागि तयार हुनु समष्टिगत सुखकर विषय हुनेछ, कसलाई शान्ति हुन्छ ? यी गम्भीर सवालमा हाम्रो ध्यानकेन्द्रित हुनुपर्छ । राष्ट्रको उत्तरोत्तर उन्नति, प्रगति एवं सफलताका लागि महापरिनिर्वाणसूत्रमा उल्लेख्य बुद्ध-देशित सार्वकालिक सप्तअपरिहाणीय धर्म स्मरणीय देखिन्छ ।

राजा अजातशत्रुले वैभवशाली वज्जी लिच्छवीहरू माथि पुनः आक्रमण थालिँदा सफलताहासिल गर्न नसकेपछि आफ्ना मन्त्री वर्षाकारलाई बुद्धसमक्ष सफलता प्राप्तिको उपाय सोधनी गर्न पठाउँदा बुद्धले निम्न सप्त अपरिहाणीयधर्म देशना गर्नुभएको थियो :-

१. बराबर नित्यरूपले सम्मतिकाला लागि संगठित, एकीकृत एवं समाज हुने (सन्निपात बहुल) ।
२. संघै एकीकृत एवं संगठित भएर बस्ने ।
३. गैरकानुनी (अप्रज्ञप्त) कामकुरा त्याग गर्ने, प्रज्ञप्त कुरालाई निरन्तरता दिने ।
४. आफूभन्दा ठूला व्यक्तिहरूलाई मानसम्मान, आदरसत्कार, तथा मानमर्यादा गर्ने ।

५. परस्त्रीगमनबाट टाढिने, इच्छाविरुद्ध जबरजस्ती करणी नगर्ने (महिला हकहित/सुरक्षा प्रदान)
६. नगरभित्र-बाहिर रहेका पूजनीय चैत्य (स्तुप) पूजा-सत्कार गरी यथावत राखी नष्ट हुनबाट जोगाउने (धार्मिक देवदेवालय, विहार आदि साँस्कृतिक सम्पदाको संरक्षण एवं संवर्द्धन, धार्मिकस्थलमा राजनीति नगर्ने)
७. अरहतका लागि उचित धार्मिक रक्षा (धर्मगुरु वा आध्यात्मिक गुरुहरूको उचित सम्मान)

उपरोक्त सातवटा बुँदालाई जबसम्म वज्जीहरूले व्यवहारतः परिपालन गर्दैरहने हुन्छ, त्यतिबेलासम्म उनीहरूकै जीत हुन्छ । जो कसैले पनि उनीहरूमाथि विजय हासिल गर्न सक्दैन भनी बुद्धले वर्षाकारलाई देशना गर्नुभएको उपदेशलाई स्मरण गरी व्यवहारतः अगाडि बढ्ने जमर्को गर्नुपर्छ । परिणामतः ऐतिहासिक एवं युगान्तकारी संविधानसभाबाट नयां संविधानको खाका कोरी दिगो शान्तिलाई सुनिश्चित गर्न सक्ने हुन्छौ । यसैमा हामी सबैको सुखशान्ति समाहित भएको हुन्छ । अन्यथा सर्वाङ्गिन राष्ट्रको विकासमा तगारो तेर्सिने सुनिश्चित छ ।

शान्तिका लागि हात मिलाऔं

‘जयवेरं पसवति दुक्खंसेति पराजितो ।
अपसन्तो सुखंसेति हित्वा जयपराजयं ॥’

धम्मपदमा
उल्लेख्य उपरोक्त
बुद्धवचनले हामीलाई
यही सन्देश प्रवाहित
गरिरहेको छ कि
जितले हामीमा
उन्मादसँगै
वैरभावलाई मजबूत

पारिदिन्छ भने जो हारजितबाट टाढिएर अगाडि बढ्नसक्छ
उसलाई आरामपूर्वक निद्रा लाग्छ, चैनकासाथ जीवन गुजारा
गर्नसक्ने हुन्छ ।

वस्तुतः हारजितको मानसिकता हामीभित्र अझ भित्रिएर
गहिरिएर लेसोभै टाँसिएको हुन्छ, परिणामतः हामी कहिले
उन्मादपूर्ण तवरले रमाइरहेका हुन्छौं भने कहिले अशान्तपूर्वक
विक्षिप्त अवरस्थामा गुज्रिरहेका हुन्छौं । अनुपम शान्तिका लागि
धर्म र अध्यात्मले हामीलाई हारजितको मानसिकताबाट बिल्कुल
टाढिनु पर्ने उपदेश प्रवाह गरिरहेको छ, त्यसलाई श्रवण गर्न त

सक्षम छौं तर दैनिक विधिव्यवहारमा लागू गर्न पूर्णतः हामी स्वयं असफल भइरहेका छौं । नितान्त धार्मिक तथा सामाजिक आस्थालाई डोऱ्याउने परिवेशभित्र नै यावत अभ्यासका बावजूत पनि हारजितको मानसिकतालाई धर्मानुकूल अनुशरण र अनुकरण गर्न सहज नहुँदो हो भन्ने हामी भुक्तभोगीहरूलाई थाहा भएकै विषय हो । मानवीय प्रवृत्ति, मनोवृत्ति वा चित्तवृत्ति बडो विचित्रको हुन्छ, अस्थीर तथा अनियन्त्रित रूपले अगाडि बढिरहेको हुन्छ ।

अस्थीर तथा अनियन्त्रित प्रवृत्ति जति हावी हुने, गर्ने-गराउने अवस्था रहिरहन्छ त्यसले शान्तिको नाउँमा अशान्ति, विकासको नाउँमा ध्वंश, क्रान्तिको नाउँमा प्रतिक्रान्ति, सुशासनको नाउँमा भ्रष्टाचारलाई निम्त्याउने खतरा हुन्छ, परिणामतः प्रतिकूलतासँगै प्रत्यूत्पादक वातावरण एकपछि अर्को भ्रूयाङ्गिदै जानाले जो कसैलाई त्यसको नकारात्मक असर पर्ने हुन्छ । वास्तवमा आज नेपालको परिवेश यस्तै हविगत सतहमै छर्लङ्ग देखिएको छ, जताततै छताछुल्ल विरोधाभासपूर्ण प्रवृत्तिले जनमानस त्रसित-आक्रान्त भएका छन्, उनीहरू नैराश्यता र राजनीतिक वितृष्णाले भन् अल्मलिएका छन् ।

निश्चय पनि ऐतिहासिक परिवर्तनसँगै आज यो मुलुकले धर्मनिरपेक्षतासहितको गणतन्त्रमा प्रवेश पाइसकेको छ, संविधान सभाजस्तो थलो पाइसकेको छ तर ऐतिहासिक उपलब्धिलाई साकाररूप दिन परम आवश्यक संविधानलाई २०६७ जेठ १४ गतेभित्र तोकिएको समयमा घोषणा गर्न सफल हुन त सकेन सकेन, तर पनि २०६८ को जेठ १४ भित्र जसरी पनि घोषणा

गर्ने नै छ भन्ने आशा त गर्न सकिन्त, परन्तु भरोसा गर्ने आधार अर्भै देखिएको छैन । यसो हुनाको प्रमुख कारण जिम्मेवार राजनीतिक पार्टी, बहुसंख्यक नेतृत्वहरू राष्ट्रिय हित र स्वार्थप्रति गम्भीर हुन नसक्नु, उनीहरू पार्टी र व्यक्ति केन्द्रित राजनीतिभन्दा माथि उठ्न नसक्नु, सहमतिको जपना गर्दै विमतीय व्यवहार प्रदर्शन गर्दै आपसी खिचातानीमै व्यस्तरही एकले अर्कोलाई सिध्याउने, एकले अर्कोलाई जुधाउने-फुटाउने अनि एकल्याउने चालबाजीमै अल्भिनुजस्ता नकारात्मक प्रवृत्तिलाई बढावा दिनुले आ-आफ्नै डम्फु बजाउँदै, आफ्नै गोरुको बाह्रै टक्का भनी लिडेडिपी कसी आफू मात्र सही अरु गलत, आफू मात्र ठीक अरु बेठीक भन्ने राजनीतिक फोहरी खेलले निम्त्याएको संक्रमणकाल, अस्थिरता र अन्यायले जनमानसमा नैराश्यता छाएको छ । अन्यायपूर्ण वर्तमानले सिर्जना गरेको अनिश्चत भविष्यले गर्दा देश र राजनीतिप्रति वितृष्णा जागनु स्वाभाविक हो । गलत प्रवृत्तिविरुद्ध संघर्ष नहुँदा जनताले प्राप्त गरेका ऐतिहासिक उपलब्धि गणतन्त्र, धर्मनिरपेक्षता, संविधानसभा, संघीयता आदि सबै मुद्दा संस्थागत हुनसकेका छैनन् । कतै यी उपलब्धिहरू माथि नै खेलवाड हुने त होइन भन्ने आशङ्का उब्जिनु अस्वाभाविक मान्न सकिन्न ।

विभिन्न क्षेत्रमा आबद्ध जोकसैको वैचारिक, सैद्धान्तिक तथा दार्शनिक मूल्यमान्यता आ-आफ्नै तवरका हुन्छन्, तरपनि राष्ट्रिय हित र राष्ट्रियताको संरक्षणका लागि विभिन्न साभा

मुद्दा-राष्ट्रिय एजेण्डामा कसरी सहमतीय प्रणाली अंगाली एकाबद्ध हुने हो त्यसमा सम्बद्ध पक्ष सबैको गम्भीर ध्यानाकर्षणसहितको विधिव्यवहार आजको आवश्यकता हो । “म जे भन्छु त्यो गर्दिनं, जे गर्छ त्यो भन्दिनं, मैले भनेजस्तै हुनुपर्छ”, यस्तो मनोवृत्ति हटाउन सके हारजितको मानसिकतालाई अलग्ग राखी हामीले आफ्नो यात्रा-सहयात्रालाई निरन्तरता दिनसक्ने हुन्छौं । परिणामतः समयमै संविधानको घोषणा गरी नेपाललाई सफल राष्ट्रतर्फ घचेट्दै राष्ट्र निर्माण र विकासका लागि शान्ति-सुव्यवस्थालाई संस्थागत गर्दै जान सकिने हुन्छ । वस्तुतः आजको परम आवश्यकता यही नै हो भन्ने भावनालाई आत्मसात गरी राष्ट्र निर्माण, दिगो शान्ति तथा सुशासन र सुव्यवस्थाका लागि आऊ मिलाऊँ हाम्रा हातहरू.....

Dhamma.Digital

कुशल मनोवृत्तिको खाँचो

हुन त संसारका प्रायसः देशहरूमा कुनै न कुनै रूपबाट हिंसाजन्य क्रियाकलाप संचालित हुनाले मानव समुदायभित्र सुखशान्तिपूर्ण तवरले बाँच्ने जुन-चाहना वा इरादा हुन्छ, ती आकांक्षामै सीमित भएसरहको अवस्थाले गुञ्जिरहेका हुन्छन् । वस्तुतः कसैलाई पनि हिंसाजन्य अराजक प्रवृत्तिले शान्ति र अमन चयन प्राप्त हुँदैन पनि, आखिर किन यहाँ हिंसा नै बढी हावी भइरहन्छ ? यो विडम्बनाको विषय भएको छ । त्यसो त हामी हिंसा मात्र होइन हिंस्रक प्रवृत्तिलाई नै निर्मूल पार्नुपर्छ भनी आदर्शवादका कुराहरू छाँटिरहेका हुन्छौं, आधुनिक संचारजगतलाई भरमग्दूर प्रयोग गरिकन सुख र शान्तिपूर्ण जीवनको आवश्यकता एवं त्यसको उपादेयता बारे डम्फू बजाउन हामीले कुनै कसूर बाँकी राखेका छैनौं होला । प्रचार-प्रसार-संचारबाजी गर्न कोही कहिं चुकेको अवस्थामा छैनन् तर विधिव्यवहारमा भने त्योअनुरूप ठीक विपरीत नीतिअवलम्बन गर्दै भनाइ र गराइमा एकरूपता ल्याउनै हुँदैन भन्ने सोचलाई हावी गराइराखेका हुन्छौं । त्यसैले आज हामी विवशभै जताततै हिंसाको माहौल छाएको चित्रणलाई मूकदर्शक भई हेर्न बाध्य छौं । आखिर यसो हुनुमा हामी सम्बद्धपक्ष सबैले सुधारको बाटो अवलम्बन नगर्नु नै प्रमुख कारण हो ।

नेपालको सन्दर्भमा भन्नुपर्दा शान्ति क्षेत्र भनी विश्वसामू

मान्यता प्राप्त गर्न उन्मुख भैसकेको देशमा जतिबेला राजनीतिक द्वन्द्वले हिसात्मक रूप धारण गरेको थियो, हिसा र हिंस्रक चेतनाले समाजलाई नकारात्मकतातर्फ उन्मुख गराउने हुन्छ भने त्यसले सामाजिक विकासका लागि प्रतिकूल प्रभाव छोड्दा समाजका केही चरण हिसाग्रस्त बनेकै थियो । हिसा र हिंस्रक प्रवृत्तिलाई जति नै आलोचना गरेपनि यसका दुष्प्रभावलाई जबसम्म व्यक्तिले आफ्नो अन्तस्करणबाट ठम्याएर त्यसबाट मुक्त हुने चाहनालाई प्रवल पार्नसकिने हुँदैन, त्यसबेलासम्म यसको प्रभाव बलियो रहने गर्दछ । हिसा र हिंस्रक चेतना आधिपत्य वा मालिकत्व भावको उपज हो । मैले भनेको मान्ने पर्दछ, मैले भनेजस्तै हुनुपर्दछ भन्ने सोचाईलाई जब व्यक्ति-समूह वा संगठन विशेषले बलजपती लाद्न खोज्छ, तब सभ्यताको खोल च्यात्च्युत पार्दा देखापर्ने व्यवहार हो-हिसा । सम्यताको विपक्षमा देखापर्ने हिसाले मानवलाई समझदारी, सदभाव र मानवीय मूल्य मान्यताभन्दा पर धकेल्ने हुन्छ ।

हाल नेपाली परिवेश संविधान सभाको चुनाव माहौलसँगै अगाडि बढ्दैगर्दा विगतको शान्ति सम्झौता कतै भाँडिने त होइन, जसले पुनः उही कहालीलाग्दो जनयुद्धीय संत्रस्त दिनमा पुऱ्याउने हुन्छ भन्ने डरपोक मानसिकताले सबैसबैलाई चिन्तित तुल्याएको छ । युद्ध छेडिँदा भएका ती हजारौं नरसंहारपूर्ण अमानवीय एवं ध्वंशात्मक गतिविधि जसले समग्र देशलाई नै आक्रान्त पारेको थियो भने अन्तर्राष्ट्रियरूपमै इश्यू बनेको थियो । जन-युद्धकालपछि जुन शान्ति सम्झौता भए, त्यसपछि निश्चय

पनि नेपाली जनमानसमा ठूलो आशाको किरण छाएकै थियो, आशास्त्रपि बिउ पलाएकै थियो तर आज पुनः कतै ती आशाका किरण निराशामा परिणत हुने त होइन ? तुषारापात छाउने त होइन ? भन्ने जस्ता संशकित, सन्देहात्मक मानसिकताले पुनः शान्तिगामी सबैलाई रणभुल्लमा पारेभैको अवस्थामा थचारिदिएको छ ।

विगतबाट पाठ नसिकने हो भने, हामी आ-आफ्नै डम्फु मात्र बजाएर मात्तिने हो भने सबैले आत्तिने बेला पनि त नआउला कसरी भन्ने ? युद्धकालमा एक पक्षले अर्को पक्षलाई सिध्याउँदा रमाउने र सुर्ताउने जुन प्रवृत्ति हामीले भोग्यौं, त्यसले त आपसी वैरभावलाई बलियो बनाउनुमा घाउमा मलम घस्न सघाउने काम भएको थियो । त्यसैले वैरभावले वैरभाव कहिल्यै शान्त हुँदैन, अवैरभावले मात्र वैरभावलाई शान्त पार्न सक्ने हुन्छ, अवैरभाव यानिकि मैत्रीभावले समनदमनको नीतिगत पक्षलाई प्रवाहमय गति प्रदान गर्नसकिने हुन्छ भन्ने बुद्धको उपदेशलाई वर्तमान परिवेशमा सम्बद्ध सबै नेतृत्व वर्गले चिन्तन मनन एवं व्यवहारतः लागू गर्नेतर्फ अभिमुखीकरण हुनुपर्ने आजको आवश्यकता हो । याथार्थतः जनताका आधारभूत आवश्यकता पूर्ण गर्ने कदमहरूलाई मूर्तरूप दिन सम्बद्धपक्ष सबैबाट आ-आफ्नो कर्तव्याकर्तव्य धर्म वा जिम्मेवारी वहन गर्ने पर्दछ, परिणामतः आशान्तिपूर्ण बादललाई हटाउँदै दिगो शान्तिपूर्ण परिवेश निर्माण गर्दैजान सकिने हुन्छ । जनताका लागि गरिनुपर्ने कार्यहरूलाई नेतृत्वर्गबाट इमानदारीकासाथ व्यवहारमा उतार्न

थालिएमा जनशक्तिले अराजकता भनौं या प्रतिगमनकारी कदमजस्ता अशान्तमय तत्त्वलाई मूलधारमा हिंडाउन बाध्य बनाउन सकिने सम्भावनाहरू यथेष्ट छन् । यथार्थतः कुनैपनि क्षेत्र आपसी द्वन्द्वबाट अवश्यपनि विमुख भएको हुँदैन भने राष्ट्रकै सवालमा शासक र शासित, जनता र सरकार, अभि विद्रोही सोचपूर्ण मानसिकता बोकेकाहरूबीच द्वन्द्व त चलिरहन्छ नै । तर देशकाल परिस्थितिलाई तहसनहस पार्ने, विकासमा अवरोध सृजना गर्ने, जनजीवनलाई त्राहीमाम तुल्याउने, हिंस्रक प्रवृत्तिलाई बढावा दिने, राष्ट्रियतामा आँच ल्याउने, राष्ट्रलाई नै विखण्डन गर्ने जस्ता प्रवृत्तिले समग्रमा कसैको पनि हित हुनेवाला छैन, सुखदप्रद हुनेछैन ।

हरक्षेत्रमा अस्तव्यस्तता छाडेरहेको यो अवस्थामा स्थायी एवं दिगो शान्ति बहालका लागि वैरी साँध्ने, बदला लिने, एकले अर्कोलाई धरापमा पार्ने, विचारलाई नै मार्नेजस्ता मतिभ्रष्ट स्वभाव, कलुषित विचारधारा, संकुचित मनोभावना, स्वार्थगत विचार, अराजकताको प्रदर्शन आदि प्रतिकूल विविधव्यवहारलाई पूर्णतः त्यागेर स्वस्थ मानसिकताको विकास गर्नेपर्छ । यतिबेला विग्रह र विवाद, विखण्डन र विभेदीकरण होइन सहमति र मेलमिलापपूर्ण वातावरण, साथै एकताबद्ध भई शान्ति सम्झौतालाई निरन्तररूपमा कार्यान्वयन गर्नेतर्फ सबैको जिम्मेवारी बोधका साथ अगाडि बढ्नु अपरिहार्य छ । होइन भने उत्पीडन, आपसी वैमनस्यता, आपसी वैरभावपूर्ण गहिरो खाडल, हिंसा, आतंक, सत्ताको डाँवपेचका लागि होडबाजी, आपसी खिचातानी,

सत्तालोलूपतामै अस्वस्थ प्रतिस्पर्धाले स्थान ओगट्दै जाने सुनिश्चितताको जुन संकेत देखा परेको छ, त्यसले सार्थकता पाउने हो भने अनर्थकारी सिद्ध भई पुनः सोभासीधा जनता अशान्तमय भुमपरीमै पिल्सिन बाध्य हुनेछन् । यसउसले अस्थिरताको अन्त्य हुने बाटोमा प्रवाहित हुन सकारात्मक एवं रचनात्मक गतिविधिभिन्न केन्द्रित हुनैपर्छ यो नै सबैका लागि सुखकर मार्ग सावित हुने छ ।

अन्तमा, विद्यमान भय, आशंका, अस्थिरता र अराजकतारूपि हाम्रो वर्तमान आकाशमा छाइरहेको कालो बादल हटाउन शील-सद्भाव र मानवताको पक्ष लिने चेतनाको विकास गर्ने अवसर प्रत्येक नागरिकले पाउन् ! नागरिक नागरिकबीच सद्भाव विकास गर्न मेरो गोरुको बाह्रै टक्का भन्ने सोचाइलाई त्याग गरी केही लिनका लागि केही दिन पनि जान्ने चेतनालाई विकास गर्न सक्ने होऔं ।

शान्तिको लागि सदभाव

शान्तिको खाँचो कहाँ, कसलाई पो छैन र ? तर आज शान्ति बफरा शान्तिभैं भएको यत्रतत्र अनुभूत भइरहेको छ । कुनै पनि राज्य सत्तामा विविध क्रान्ति, भैभगडा, हिंसा, आतंक हुनु आज स्वाभाविक प्रकृया जस्तै भइसक्यो । तर, राज्यको स्थिति तहसनहस पार्ने तवरका क्रान्तिलाई भने रचनात्मक एवं सकारात्मक पक्ष मान्न सकिन्न । आज कहीं राजनैतिक, सामाजिक, भाषिक, जातीय, आर्थिक, धार्मिकजस्ता सवालहरूमा स्वतन्त्रता र विकासको लागि क्रान्तिहरू शान्ति तवरमा भन्दा कैयौं गुणाबढी हिंसात्मक तवरमा क्रान्तिहरू छेडिएका छन् । वस्तुतः यस्ता सवालहरूको क्रान्तिले हरेक देशमा प्रभाव पार्नुलाई अस्वाभाविक मान्न सकिन्न । परिणामतः शान्ति क्षेत्र भनी विश्वस्तरमै मान्यता प्राप्त गर्न उन्मुख भैसकेको हाम्रो देश नेपाल पनि विगत केही वर्ष अघिदेखि अशान्तिको भुमरीरूपि चपेटामा फस्दै धरापमा धकेलिँदै गइरहेको छ भन्ने कुरा वर्तमान अस्तव्यस्त, अराजक, अन्योलता र अस्थिरतापूर्ण शासनव्यवस्थाको स्थितिले उदाङ्ग पारिदिएको छ । विगतमा हाम्रो देशमा भएको सशस्त्र जनयुद्धकालीन क्रान्तिकै नाममा प्रहरी-सेना र माओवादीबीच युद्ध छेडिएपछि हजारौं जनताको ज्यान गुमिसकेको यथार्थता कहिँ लुकेको छैन ।

वस्तुतः शासक, शासित अझ विद्रोहीहरू स्वयंलाई

पनि आतंकवादको नियन्त्रणार्थ केवल हतियार, सेनाको बल र संचार माध्यमको नियन्त्रण र एकपक्षी आ-आफ्नो प्रचारले मात्र सम्भव नहुने कुरा विगतको सशस्त्र जनयुद्ध कालको संकटकालदेखि आजसम्मको परिस्थितिले स्पष्ट भइसकेको हुनुपर्छ । हिसाले कस्तो परिणाम निकाल्छ भन्ने स्वयंसिद्ध तथ्यभै भइसकेको छ । धम्मपदमा उल्लेख्य बुद्धभाषित उपदेशमय गाथा नहि वेरेन वेरानि, सम्मन्तीध कुदाचनं, अवेरेन च सम्मन्ति, एसधम्मो सनन्तनोलाई स्मरण गर्दा वैरभावले वैरभाव कहिल्यै शान्त हुँदैन, अवैरभावले मात्र वैरभावलाई शान्त पार्न सकिने हुन्छ र त्यसै अनुरूपको रचनात्मक व्यवहारले समन गरी वशमा पार्न सक्नेहुन्छ भन्ने जीवनोपयोगी सनदेशलाई आजका प्रत्येक नेतृत्व वर्गले मनमा धारण गरी व्यवहारमा उतार्नेतर्फ उन्मुख हुनुपर्नेमा ठीक विपरीत व्यवहार एकपछि अर्को अकासिंदै जानाले गल्लीलाई बारम्बार दोह-याउने क्रम जारी छ, जुन कसैको लागि पनि सुखकर हुनै सक्दैन । यथार्थतः लोकतन्त्र/प्रजातन्त्रअनुरूप जनताका आधारभूत मागहरू पूरा गर्ने कदमहरूलाई मूर्तरूपले व्यवहारमा उतारेर मात्र आतंकवादलाई हराउन सकिने सम्भावना भेटिने हुनसक्छ । जनताको लागि गरिनुपर्ने कार्यहरू नेतृत्ववर्गबाट इमान्दारीकासथ व्यवहारमा उतार्न थालिएमा जनशक्तिले आतंकवाद कृत्याकलापमा सरिक हुनेहरूलाई वार्ताबाट समाधान निकाल्न बाध्य पार्न सकिने सम्भावनाहरू देखिने हुन्छ । त्यसैले कुनै पनि क्षेत्र आपसी द्वन्द्वबाट विमुख आवश्य पनि भएको हुँदैन भने राष्ट्रमा शासक

र शासित पक्ष, अफ विद्रोही पक्षकाबीच द्वन्द्व चलिरहन्छ । तर देश, काल र परिस्थितिलाई नै तहस-नहस गर्न विकासमा मन्दगति श्रृजना गर्ने, मात्र हिसालाई व्याप्त गर्ने, जनजीवनलाई नै त्राहीमाममा पारी अस्तव्यस्तमा धकेलिने क्रियाकलापपूर्ण विधि-व्यवहार जुन कसैको पक्षमा पनि हितकर हुँदैन । यस कुरामा विशेषतः जिम्मेवारी बहन गरिरहेकाहरू सतर्क र सजक हुनुपर्छ ।

वास्तवमा जसले राष्ट्र, धर्म, समाज, संघ-संगठनलाई निरन्तरता दिने भन्ने अभिसोच लिएका हुन्छन्, उनीहरूलाई बैरी साँध्ने, बदला लिने जस्ता मतिभ्रष्ट स्वभाव, कलुषित विचारधारा, संकुचित भावना तथा स्वार्थगत मनोभाव एवं दृष्टिलाई त्यागेर स्वस्थ मानसिकताको विकास गर्नुपर्छ । विग्रह र विवाद, विखण्डन र विभेदीकरण होइन सहमति र मेलमिलापूर्ण वातावरण अनि एकीकरणका लागि शान्ति-वार्ता, सहमति र सौहार्द्रता र हृदय परिवर्तनको आवश्यकता छ । उत्पीडन, आपसी वैमनस्यता, आपसी वैरभावपूर्ण गहिरो खाडल, हिंसा, आतंक, सत्ताको होडबाजी र भय-सन्त्रास फैलावट प्रवृत्ति हावी भइरहुन्जेल हामी अशान्तमै कोचिएर गुन्द्रुक खाँदिएभै बस्न बाध्य हुनेछौं । जसरी युद्धको समयमा युद्धविराम नहुनाले जसरी हिंसा व्याप्त हुँदैजान्छ, त्यसरी नै शान्तिको स्वाश फेर्न सकिने हुँदैन । कुनैपनि समस्याको निकासको लागि संवादको माध्यमले वार्तारूपि ढोका खुलाउन जताततैबाट हरसम्भव प्रयास जारी राख्नुपर्दछ । यसतर्फ सम्बद्ध सबै पक्षबाट रचनात्मक एवं सकारात्मक भई समाधानको उपाय

खोजी गर्नेतर्फ लाग्नु सबैको लागि हितकर एवं सुखकर विषय हुनेछ । आपसी खिचातानी र सत्ता लोलुपतामै गिद्धे नजर लगाई पुनः अशान्तिमै धकेलिने परिस्थिति जो, जसबाट सिर्जना हुन्छ त्यस कदम धोकेबाज सावित भई राष्ट्र जनताका लागि अहितकर नै सावित हुनेछ । उनीहरू स्वयंपछि धकेलिंदै धरापमा फर्सिंदै जाने हुन्छ ।

देश र जनताको ख्याल गरी सम्बद्धपक्षले संवेदनशील भई व्यावहारिकता प्रदर्शन गर्नु जरूरी छ । यस उसले आजको आवश्यकता भनेको वैरभावलाई त्यागी शान्तिको लागि आवश्यकता कदमलाई निम्त्याउनु हो । जसको लागि जसरी हुन्छ, जहाँ हुन्छ, जसबाट हुनेछ त्यो पहल गरिनु पर्छ । यो पनि नभुलौं कि जनमानस अस्थिरता होइन स्थिरता चाहन्छ, गोरूको बान्है टक्का भनेभै आ-आफ्नै डम्फु बजाउँदै नाच्ने गाउने प्रवृत्ति अन्त होस्, सम्बन्धित सबैले सत्तामा जान अगाडिको कुर्सीमा पुगेपछिको अवस्थालाई सही रूपमा मूल्यांकन गर्दै अगाडि बढ्नु सबैका लागि हितकर विषय हुनेछ ।

Dhamma.Digital

अकृशलताप्रतिको विजय

हिंसा निश्चय पनि कसैलाई प्रिय लाग्दैन र पनि किन यहाँ हिंसा नै बढी हावी भइरहन्छ ? यो विडम्बनाको विषय भएको छ । हामी हिंसा मात्र होइन हिंस्रक प्रवृत्तिलाई नै निर्मूल पार्नु पर्छ भनी आदर्शवादका कुराहरुलाई जनमानससामू लेखनको माध्यमले कलम चलाउँछौं, बोलीको गोली हाँडीमा मकै भुटेसरी भुट्छौं, संचार माध्यमलाई सक्दो सदुपयोगको नाउँमा प्रचार-प्रसार-संचार गर्छौं, केही उपायहरु बाँकी नै के राखेका छौं र भन्ने जस्तो भान हामीलाई नभएको पनि होइन होला शायद । तर पनि हामी विवशभै जताततै हिंसाको माहौल छाएको चित्रणलाई मुक दर्शक भई हेर्न बाध्य नै छौं ।

हिंसा निश्चय पनि सामाजिक विकासका लागि अनकूल विषय होइन तापनि समाजको केही चरण हिंसाग्रस्त बन्ने गर्दछ । हिंसा र हिंस्रक चेतनाले समाजलाई प्रभावित तुल्याएको हुने गर्दछ । हिंसा र हिंस्रक प्रवृत्तिलाई जति नै आलोचना गरेपनि यसका दुष्प्रभावलाई जबसम्म व्यक्तिले आफ्नो अन्तस्करणबाट ठम्याएर सोबाट मुक्त हुने चाहनालाई प्रवल पार्न सकिने छैन, त्यसबेलासम्म यसको प्रभाव बलियो रहने गर्दछ । हिंसा र हिंस्रक चेतना आधिपत्य वा मालिकत्व भावको उप हो । मैले भनेको मान्ने पर्दछ, मैले भनेजस्तै हुनुपर्दछ भन्ने सोचाईलाई जब व्यक्ति-समूह वा संगठन विशेषले बलजपती

लादन खोज्छ, तब सम्यताको खोल च्यात्च्युत पार्दा देखापर्ने व्यवहार हो,- हिसा । सम्यताको विपक्षमा देखापर्ने यसले मानवलाई समझदारी सदभाव र मानवीय मूल्य मान्यताभन्दा पर धकेल्ने गर्दछ ।

इतिहासको काल खण्डमा अनेकौं यस्ता घटनाहरू पाइन्छन् जसले सीमित समयका लागि मानवीयताको भावना ठप्प पारी दिएको छ । त्यस्ता घटनाहरू मध्ये भारतीय उपमहाद्वीपमा चक्रवर्ती सम्राट बन्ने महात्वाकांक्षाले उफार्दा सम्राट अशोकले आफ्नै रक्त सम्बन्धितहरूलाई हिंसाको सिकार बनाउन पुगेका थिए । चक्रवर्ती सम्राट बनी उपमहाद्वीपको अधिपति बन्ने महत्वाकांक्षाले 'कलिंग युद्ध' गर्न पुगेका थिए । जुन युद्धपश्चात् उत्पन्न चारैतिरको रूवावासी एवं छरपस्तिएका लाशहरूले दिएको पीडाबाट मुक्ति पाउन सम्राट अशोकले आफ्नो हातको सशस्त्र त्यागेर बुद्धधर्म मान्ने कबुल गरेका थिए । त्यस पछिका दिनहरूमा सम्राट अशोकले अनेकन मानव-हितका कार्यहरू गरी सामाजिक भलाइका लागि राज्य-कोष समेत खोलेका थिए ।

मानव चेतनामा विद्यमान मालिकत्वको भावले जन्माउने हिंसाजन्य कार्यहरूबाट बच्न सर्वप्रथम शीलको महत्त्व ठम्याउने चेतनाको दरकार हुने गर्दछ । प्राणीहरू सबैलाई समान दृष्टिले हेर्ने चेतना र आफू श्रेष्ठ अन्य तुच्छ ठान्दै शक्तिको भाषा बोल्ने चेतनाको गुण-अवगुण शीलले बुझाइदिन्छ । अविकसित-असन्तुलित असम्य चेतनाको परिचय दिने हिंस्रक स्वभावलाई

विकसित-सन्तुलित र सभ्यता उन्मुख दिशातर्फ बढाउनको लागि व्यवस्थित गर्ने जुन कार्य छ, सोहीलाई बुद्धधर्मको भाषामा शील भन्ने हो । तथागत बुद्धले मानवताको विषयमा तिख्खर आवाज दिनु आफूद्वारा प्रतिपादित धर्मको जग त्यसैले शीलमा स्थित छ भनी बुझाउनु भएको हो ।

आज भौतिक प्रगति उकाली लागिरहेको बेला मानवीय संवेदना र मानव-मानवबीच हुनुपर्ने सौहार्द्रपूर्ण व्यवहारमा हिसाको बादल मडारिरहेको देखेर शान्तिका पक्षमा बोल्ने गर्छन् । हिंसा र शान्ति दुई विपरीत ध्रुबहरू हुन् । हिसारूपि काला बादलहरू मडारिरहँदा शान्ति र सहिष्णुताको व्यवहारका लागि शील र अनुशासनको महत्त्व अझ बढेको छ । आफ्ना एकसय एक जना बन्धुहरूको हत्या गरी राज्य हात पार्ने सम्राट अशोक, इतिहासमा कलंकित अध्यायको रूपमा स्मरण गर्ने कलिङ्ग युद्धका जनक सम्राट अशोक, चण्डालको रूपमा जनताबीच बदनाम सम्राट जब अशोकले बुद्धधर्मले देखाएको मार्गमा लाग्ने अठोट गरी आफूलाई बदलेर देखाए, तब उनको जीवनर-व्यवहारमा कायापलट भएभैं जीवनशैली-आचारव्यवहारमै युगान्तकारी परिवर्तन देखियो । यसरी कालाशोक धर्माशोकमा परिणत हुनसक्छ भने हामी एक्काइसौं शताब्दीका चेतनशील मानव समाजका सदस्यहरू हिसा र हिंस्रक चेतनाको विरुद्ध एकजूट हुन आफ्नै चेतनालाई प्रमथमतः व्यवस्थित पार्न किन हच्कने ?

विश्वको इकाई राष्ट्र, राष्ट्रको इकाई समुदाय-समाज, समाज-समुदायको इकाई परिवार, परिवारको इकाई विश्व हो । इकाईबाट समूहसम्म व्यापकता दिने सरल कार्यलाई उपेक्षा गरी विश्वशान्तिको चाहना गर्दैमा पूर्ण गर्नु सजिलो हुँदैन । शान्तिको प्रारम्भ व्यक्तिबाटै हुने हो भन्ने सन्देश सम्राट अशोकको जीवनीले पनि भन्दछ । तसर्थ हिसाको विरुद्ध शीलको पालना गर्दै प्रथमतः आफ्नै व्यवहारलाई बदलौं । नारा र कोरा भाषणमा अल्झने कार्यलाई त्यागेर आफ्नै चेतनालाई बदलौं ।

हिसाको चेतनासहित तथागत बुद्धलाई हत्या गर्न चाहने अंगुलिमालको चेतनामा परिवर्तन आएपश्चात् भन्नुभएको धम्मपदमा उल्लेख्य यो गाथालाई संस्मरण गरौं- यो च पुब्बे पमोज्जित्वा पच्छा सो नप्पमज्जति, सो'मं लोकं पभासेति अब्भा मुत्तो'व चन्दिमा अर्थात्- पूर्वकालमा प्रमादवश गलत मार्गमा लागेको भएतापनि पछि अप्रमादी भई कुशल बाटोलाग्ने व्यक्ति बादलमुक्त चन्द्रभै प्रकाशवान् हुनेछ ।

विद्यमान भय, आशंका र अराजकता हाम्रो वर्तमानका काला बादल हटाउन शील-सद्भाव र मानवीयताको पक्षलिनै चेतनाको विकास गर्ने अवर प्रत्येक नागरिकले पाउनु ! नागरिक नागरिकबीच सद्भाव विकास गर्न मेरो गोरूको बाह्रै टक्का भन्ने सोचाइलाई त्याग गरी केही लिनका लागि केही दिन पनि जान्ने चेतनालाई विकास गर्न सक्ने होऔं ।

(वि. सं. २०६३, भाद्र महिना)

आसक्तिले शान्ति खलबलिन्छ

मानव जीवन जीवन्त रूपमा त्यतिबेलासम्म निरन्तर यात्रामय तरहमा अगाडि बढिरहेकै हुन्छ, जतिबेलासम्म उसमा चेतना विद्यमान रहिरहने हुन्छ । अर्को अर्थमा मानव जीवनभित्र जतिबेलासम्म श्वास-प्रश्वास प्रकृयाले निरन्तरता पाइरहेको हुन्छ, रक्तसंचार प्रणालीले स्वचालित तरहमा चर्या गरिरहेको हुन्छ, त्यतिबेलासम्म हामी बाँचिरहेका हुन्छौं, चेतनशील रूपमा विद्यमान हुन्छौं । जीवन जीवन्त भएर गन्तव्यतिर उन्मुखरत नै रहन्छ । बरु सफलता प्राप्ति र असफलता प्राप्तिमा भिन्नता हुनसक्छ, शान्ति प्राप्ति र अशान्ति व्याप्तिमा अन्तरता हुनसक्छ, धन कुबेर हुनु वा गल्ली सडकमा भौतारिने खाते हुनसक्छ, प्रतिष्ठित व्यक्तित्व वा सर्वत्र निन्दित-आतंककारी हुनसक्छ, शुद्ध-त्यागी वा अशुद्ध-भोगी हुनसक्छ, राजा वा रङ्ग हुनसक्छ, शासक वा शासित हुन्छ, यानि की मानव वा दानव, मानव अधिकारवादी-व्यवहारतः वा मानव अधिकार हननवादी, समस्तमा भन्नुपर्दा शान्त वा अशान्त कुनै न कुनै रूपमा जो कोही अगाडि बढिरहेकै हुन्छ ।

जुनसुकै रूप-स्वरूपमा भएपनि अगाडि बढ्नु जीवनको स्वभाव हो, यदि हामीले यथार्थतालाई साक्षीभावले विचार-चिन्तन गर्ने हो भने । स्वभावजन्य कुराहरू भलै परिवर्तित रूपमा किन नहोस्, एकपछि अर्को गर्दै अगाडि त बढिरहने नै

हुनेछ, मृत्युको घडी नआउन्जेल यात्रामय रूपमा किन नहोस् जीवन जीवन्तभई अगाडि बढिरहन्छ, रोक्नु वा ठप्प हुनुमा जीवनको अन्त्य हुन्छ वा जीवन्ततालाई त्यागी मृत्यु-मरणलाई वरण गर्नुभै आत्मसात गरेको घडी हुन्छ । नमरून्जेल मानिसलाई के हुनु छैन र ? के प्राप्त गर्न मन लाग्दैन र ? प्राप्तिकै नाममा मानवले के गर्न पो छोडेको छ ? शान्ति र आध्यात्मिक चिन्तनको विकासका लागि मानवले जस्तो कडा परिश्रमण र जीवन उत्सर्ग गर्ने अरू कुन प्राणी छ र ? यसरी नै भौतिक विकास, अराजकता, आतंकवाद, मानव समुदायकै लागि इतिहासमा कलङ्कितपूर्ण अमानवीय-निकृष्ट विधिव्यवहार गर्नमा पनि स्वयं मानवले तृष्णाजन्य कुरालाई व्यवस्थित एवं नियन्त्रित रूपमा अगाडि बढाउने वा सही उपभोग गर्न नसक्नाले नै भइरहेका हुन् ।

बुद्धवचनर-धम्मपदअनुसार **मनोपुब्बङ्गमा धम्मा मनोसेट्ठा मनोमया** अर्थात् कुनैपनि वृत्ति प्रथमतः मानव मन-मस्तिष्कमा उत्पन्न हुन्छ, त्यसैले मन नै सबै प्रवृत्तिको निर्माता हो, जसअनुरूप मनले नकारात्मकप्रति मोह-मूढित, राग-रंजित एवं द्वेष-दूषित तरहमा अगाडि बढिरहने हुन्छ । यतिबेला हामी दोषयुक्त मनले बोल्छौं वा कुनै क्रिया-कर्म गर्छौं भने दुःखले ठीक त्यसरी अनुकरण गर्छ की जसरी भारयुक्त बैलगाडाको चक्का (पांग्रा) ले उसलाई पछ्याइरहेको हुन्छ । विडम्बना त्यो भारयुक्त चक्काको बारेमा मानवलाई सोच-विचार गर्ने फुर्सद नै हुँदैन, कसैले औल्याइदिए पनि मेरो गोरूको मोल बाह्रै टक्का भन्नेसरी

लिङ्गेद्विपिमा अङ्गि रहने दुर्भावनायुक्त प्रवृत्ति हावी भइराख्दछ ।
वस्तुतः यो वृत्तिले अन्ततःमानवलाई दुःखित एवं अशान्त नै
तुल्याइदिने हुन्छ ।

जीवन निर्वाहका लागि आधारभूत आवश्यकता परिपूर्तिका
खातिर मानवको प्रयास हुनु नितान्त आवश्यक छ तर आध्यात्मिक
परिपूर्तिका खातिर मानवको प्रयास हुनु नितान्त आवश्यक छ
तर आध्यात्मिक सोचअनुरूप सामान्य आवश्यकता पूर्ति गर्ने
जुन चाहना-लगाव हुन्छ, त्यो प्राप्तार्थ जुन तरहले मानव-
मस्तिष्कमा तीब्र उत्तेजना सिर्जना हुन्छ, त्यसलाई तृष्णा नै
भनिन्छ । भलै हामी साधारण प्यासमा तृष्णा छैन भनौला, तर
तीब्र प्यासमा जुन व्याकुलता छाएको हुन्छ, त्यस प्रकारको
व्याकुलता साधारण वा सामान्य प्यासमा हुँदैन । त्यसैले तृष्णा
र आसक्तिलाई समानार्थी रूपमा परिभाषित गरिन्छ । आसक्ति
र तृष्णा जति गहिरो र कडा हुन्छ, त्यति नै दुःख पनि गहिरो
हुन्छ, यसै प्रकृया दुःखको मूल कारण बन्दछ । मानव जीवन-
पात्रमा भरिएको मधुर अपितु मादक विषय हो- तृष्णा । यसलाई
नबुझिंदा हामीले स्वाभाविक प्रकृतिलाई समेत भुल्ने हुन्छौं र त
अष्टलोक धर्मलाई पनि सरासर बिर्सिने गर्छौं ।

सुख-दुःख, एश-अपएश, निन्दा-प्रशंसा, लाभ-अलाभ
यी प्रकृया चक्रिय पद्धतिअनुरूप परिवर्तित तरहमा तरङ्गित
भइराख्ने हुन्छ, जसरी प्रकृतिले प्राकृतिक तरङ्गमय रूपमा
छलाङ्ग मारिरहेको हुन्छ, त्यसरी नै कहिले घाम त कहिले
पानी, कहिले दिन त कहिले रात, सफलतासँगै असफलता,

विकाससँगै विनाश, जीवनसँग मृत्यु भै एकाबद्ध रूपमा अगाडि बढिरहने हुन्छ । यसमा कसैले एकरूपताको निरन्तरताका लागि चाहे सत्ता र शक्तिको प्रयोग दुरुपयोग गरेरै किन नहोस्, लाड्ने, दबाउने, मुख थुन्ने, वैचारिकतामा ताला लगाउने, मै हुँ, ममा सबैको समर्थन छ भन्नाको खातिर मान, मर्यादा, सम्मान, अभिनन्दन, स्तुतीमय कृत्याकलाप गर्ने, गराउने जस्ता धृष्टतापूर्ण चेष्टा गरेतापनि आफैभित्र परिवर्तनमुखी भाव सिर्जना हुनगर्दैन विराट परिवर्तन हुने हुन्छ, तर मानव दुर्गुणता गजबको हुँदोरहेछ की फुस्रो मानमर्यादा जुन सत्ता र शक्तिको आडमा अगाडि बढिरहेको हुन्छ, त्यसलाई निरन्तरता दिन उ जे पनि गर्न तयार हुन्छ भने उसका आसेपासेहरू पनि त्यसै वृत्तलाई घुमाउने चक्करमा लाग्नाले सत्तासीन त्यो व्यक्तिलाई धरापमा पार्न सफल हुने गर्दछ । परिणामतः उसले विगतलाई बिर्सेर भविष्यलाई वास्ता नगरी वर्तमान आफ्नो स्वार्थजन्य आसक्ततायुक्त सत्तामोहले मूढित भई त्यसलाई जोगाउन उसले नकारात्मक रागले रंजित एवं द्वेषले दूषितभई जुन प्रकृत्या अपनाउने हुन्छ अन्ततः त्यसको परिणाम भयावह हुन्छ भने यस्को प्रभाव जताततै छचत्किने हुन्छ । यतिबेला सत्ता लोलुपतायुक्त मानमत्ता कति भयंकर र खतरानाक हुन्छ भने सावित हुन्छ । यथार्थतः आज मानमत्ता-सत्तामत्ता खतरानाक रोग सावित भएको स्वयंसिद्ध तथ्य हो । यस रोग गल्ली-सडकदेखि दरवार-महल, धर्म, समाज, राजनीति, भाषा, संस्कृति, भेशभूषाअन्तर्गत यत्रतत्र सर्वत्र भाइरस व्याप्त हुनेभै संक्रमण भइरहेको कुरालाई कसरी नकार्ने ?

अवश्य पनि सबै सबै सधैं सधैं जसरी शान्ति चाहन्छन् त्यसरी नै अशान्तबाट भयभित र त्रसित मानसिकता बोकेको यौटा लेखकको क्रन्दन र चित्कारयुक्त स्मरणीय छ- "आमाको दूध चुसिरहेको बच्चाले आफ्नो मुखको दुध निल्न नपाउने गरी, स्कूलमा खेलिरहेका बाल-बालिका माथि उडेको पिङ्गबाट तल भर्ने आनन्द लिन नपाउँदै, युवा युवतीको न्यानो ममताको अंगालो बीचको स्पर्श सुखानुभूति प्राप्त गर्न नपाउँदै, कविको संरचनाको छन्द नै पूरा हुन नमिल्ने गरी, कलाकारको स्पष्ट हुन लागेको रेखाकृति स्पष्ट हुन नपाउने गरी, किसानले खेत खन्न उठाएको कोदालाले खेतको माटो छुन नपाउने गरी, शिक्षकले ब्ल्याक बोर्डमा कोर्न लागेको अक्षर पूरा हुन नपाउने गरी, डाक्टरले विरामीलाई बचाउन दिएको अक्सिजनमा विरामीले फेर्न लागेको श्वास पूरै हुन नपाउने गरी, यस्तै यस्त श्रद्धालु भक्तले प्रदीप पूजा गर्न लागेको दियो सलाई कोर्न नपाउने गरी अकस्मात अप्रत्याशित विस्फोटन भएर मानव र मानवको समस्त अस्तित्व प्राणी मात्रको सुन्दर उर्वर धरती आगोको ज्वालामा विनाशिनै आणविक विश्व युद्ध नहोस् - कहिल्यै नहोस् कहिल्यै कहिल्यै नहोस् ।"

वस्तुतः आसक्त वा तृष्णा चिलाउने खटिरा हुन् । जसलाई चिलाउँदै जाँदा आनन्दप्राप्तिसँगै घाउ बढाउने कार्य हुन्छ । आसक्ति प्यास हो, जुन मेटाएर मेटिँदैन बरु भूखमा परिणत हुँदैजान्छ । तृष्णा घाउको पीप हो, जुन पीपको व्याप्तिसँगै विष फैलिने हन्छ । आसक्ति त्यस्तो हुन्छ जुन विशाल क्षितिजलाई

छुन्छु,- समाउँछु भनेर दौडिरहेको हुन्छ, परन्तु यसको अन्त नहुने हुँदा जतिसुकै वेग र गतिमा दौडिँदै गएता पनि क्षितिज र हामीबीचको अन्तरता जस्ताकोतस्तै रहिरहने हुन्छ । यावत् तृष्णाजन्य वा आसक्तिजन्य कुरालाई आज प्रत्येक व्यक्ति चाहे धार्मिक, सामाजिक, राजनैतिक वा राजा-महाराज त्यागी, भोगी, खाते नै किन नहोस् सबैले सजग र सतर्कता अपनाउनै पर्ने हुन्छ, यसैमा सबैले सुख र शान्तिमय तवरमा श्वास फेर्नसक्ने हुन्छ, यसो भन्दा अत्युक्ति होला र ?!

रगतको दाग रगतले सफा हुन्छ

आज प्रत्येक व्यक्तिदेखि समुदाय र समाजसम्म, राष्ट्रदेखि अन्तर्राष्ट्रिय जगतसम्म सबैभन्दा तड्कारो समस्या र आवश्यकता भनेको शान्ति हो । अध्यात्मिक जगत मात्र होइन स्वयं भौतिक संसारमै पनि शान्तिको अनुभूति गर्न नचाहने कोही हुँदैनन् होला र पनि शान्तिकै नाममा अशान्ति व्याप्त गर्ने पक्षहरू पनि यहाँ प्रत्यक्ष र अप्रत्यक्ष रूपमा सक्रिय रहेका हुन्छन् । यहाँ शान्ति प्राप्तिकै नाउँमा हिंसाको बाटो अवलम्बन गरिराखेको क्षेत्र पनि यत्रतत्र छन् । अन्तर्राष्ट्रिय आतंकवादको जरो नै उखेल्ने भन्ने नारालाई बुलन्द पार्ने प्रयास-दबाव पनि व्याप्त छ । तर दबाव र शक्तिको आडमा आधुनिक विश्वमा शान्ति स्थापना गर्ने प्रयास अन्ततः कोरा इच्छामा परिणत हुनसक्छ, प्रत्युत्पादक सिद्ध हुनसक्छ भने यस्ले अंकगणितीय रूपमा अशान्ति वातावरणलाई निम्त्याउने कुरामा दुईमत नहोला ।

विगत इतिहासमा आपसी द्वन्द्व, रीसइवी तथा द्वेष भावले शक्ति प्रदर्शनको नाममा अत्याख विध्वंशात्मक एवं नरसंहारपूर्ण युद्धहरू छेडिएर, रगतले पोतिएका इतिहासका पानास्वरूप प्रथम विश्वयुद्ध र द्वितीय विश्वयुद्धजस्ता काहालिलाग्दो हृदयविदारक घटनासमेत भैसकेको वस्तुतः आपसी

शक्तिद्वन्द्व, छलकपट र षडयन्त्र, आपसी खुट्टातान्ने प्रवृत्तिजस्ता कुतत्त्वको हावीले गर्दा आज हाम्रो समाज राष्ट्र एवं अन्तर्राष्ट्रिय क्षेत्रबीच शक्तिद्वन्द्व भइरहेका छन् ।

आज कहीं राजनैतिक, सामाजिक, भाषिक, जातीय, धार्मिकजस्ता सवालहरूमा स्वतन्त्रता र विकासको लागि क्रान्तिहरू शान्ति तवरमा भन्दा कैयौं गुण बढी हिंसात्मक तवरमा क्रान्तिहरू छेडिएका छन् । वस्तुतः यस्ता सवालहरूको क्रान्तिले हरेक देशमा प्रभाव पार्नुलाई अस्वाभाविक मान्न सकिन्छ । परिणामतः शान्ति क्षेत्र भनी विश्वस्तरमै मान्यता प्राप्त गर्न उन्मुख भैसकेको हाम्रो देश नेपाल पनि विगत केही वर्ष अशान्तिको भुमरीरूपि चपेटामा फँसेको थियो । कुनैबेला सशस्त्र जनयुद्धको नाउँमा माओवादीहरूले हिंसाको बाटो अवलम्बन गरिदा तत्कालीन सरकारले त्यसलाई परास्त गरी शान्ति स्थापना गर्ने भनी देशमा संकटकाल लागू गरी छोटो अवधिमै समाप्त पार्ने अभिप्राय राखी जेजस्ता कदमहरू चालेका थिए, के त्यसले देशमा शान्ति स्थापना भयो त ? कुनैपनि विद्रोह वा विरोधजन्य प्रवृत्तिलाई जुनसुकै क्षेत्रमा होस्, त्यसलाई दबाउँदैमा शान्ति स्थापना गर्न सकिन्छ भन्ने मान्यता गलत सावित भइसकेको छ ।

अन्तर्राष्ट्रिय जगतकै परिवेशलाई हेर्दा वास्तवमा आतंकवादको नियन्त्रणार्थ केवल हतियार, सेनाको बल र संचारमाध्यमको नियन्त्रण र एकपक्षीय आ-आफ्नो प्रचारले मात्र सम्भव नहुने कुरा हामीले भोगिराखेकै हौं । हिंसाले कस्तो

परिणाम निकाल्छ भन्ने प्रमाणको लागि नेपालको जनयुद्धताका समयलाई मात्र फर्केर हेर्दा त्यतिबेला प्रहरी र सेनाको हत्या हुँदा माओवादी रमाउने, सरकार रूञ्चे मुख लगाउने, माओवादीहरूको हत्या हुँदा सरकार रमाउने र माओवादी सुर्ताउने फेरि सैनिक र प्रहरीको हत्या हुँदा माओवादी रमाउने र सकार सुर्ताउने घटनाहरू प्रत्यक्ष उदाहरण हुन् । त्यसैले वैरभावले वैरभाव कहिल्यै शान्त हुँदैन, अवैरभावले मात्र वैरभावलाई शान्त पार्न सकिने हुन्छ र त्यसैले समन गरी वशमा पार्न सक्ने हुन्छ भन्ने धम्मपदमा उल्लेख्य बुद्धोपदेशलाई प्रत्येक नेतृत्व वर्गले मनमा धारण गरी व्यवहारमा उतार्नेतर्फ जुन पहल हुनुपर्थ्यो त्यसलाई सम्बोधन गर्ने क्रममा विस्तृत शान्ति सम्झौता भयो, शान्तितर्फ अगाडि बढ्न ढोका खोलियो । यथार्थतः प्रजातन्त्रअनुरूप जनताका आधारभूत मागहरू पूरा गर्ने कदमहरूलाई मुर्तरूपले व्यवहारमा उतारेर मात्र आतंकवादलाई हराउन सकिने सम्भावना भेटिने हुनसक्छ । जनताको लागि गरिनुपर्ने कार्यहरू नेतृत्ववर्गबाट इमान्दारीकासाथ व्यवहारमा उतार्न थालिएमा जनशक्तिले आतंकवाद कृयाकलपामा सरिक हुनेहरूलाई वार्ताबाट समाधान निकाल्न बाध्य पार्न सकिने सम्भावनाहरू देखिने हुन्छ । हामी सबैले यो कुरालाई कहिल्यै बिर्सिनु हुन्न कि रगतले धोएर रगतको दाग कहिल्यै सफा हुनै सक्दैन ।

बुद्धजन्मभूमि नेपाल वास्तवमा शान्तिभूमिको रूपमा अघि बढोस् भन्ने चाहना हामी सबैको हो तर पनि सहमतिको

नाउँमा कहिल्यै मिलनविन्दूमा पुग्न नसकिने विधिव्यवहारका कारण इच्छित शान्ति-आशामा तुषारापात छाएको छ, कतै पुनः हिंसा र आतङ्कमै होमिँदै गृहयुद्धको भुमरीमा धकेलिँदै अगाडि बढ्ने हो कि भन्ने डरत्रास पूर्ण रूपमा हटेको छैन । यस्तो प्रवृत्तिको जिम्मेवार को ? यसको लेखाजोखा हामी आफैले गर्नुपर्छ । वास्तवमा विग्रह र विवाद, विखण्डन र विभेदीकरणजस्ता सोचले केही हुनेवाला छैन, बरु सहमति र मेलमिलापपूर्ण वातावरणका लागि रचनात्मक पहललाई निरन्तरता दिनसके निकास प्राप्त गर्नसकिने हुन्छ । जति जति मतिभ्रष्ट स्वभाव, कलुषित विचारधारा, संकुचित भावना तथा स्वार्थगत मनोभाव एवं दृष्टिलाई पाखा लगाउँदै अगाडि बढ्न सकिने हुन्छ, त्यसको लगत्तै स्वस्थ मानसिकताको विकास गरी, दलगत स्वार्थभन्दा माथि उठेर राष्ट्रिय एकताको भावना मजबूत पारी नेपाल राष्ट्रको सर्वाङ्गिन विकास गर्न आ-आफ्नो कामकर्तव्य बोध गर्नेतर्फ उन्मुख हुँदै अघि बढ्नु सबैका लागि सुखकर शान्तिकर विषय हुनेछ । यस्तै विधिव्यवहारले मात्र शान्तिलाई सुनिश्चित गर्न सकिने हुन्छ भने यसप्रति हामी सबै प्रतिबद्ध हुनसक्नु पर्छ ।

जीवनसंग स्वतन्त्रताको घनिष्ठ सम्बन्ध

स्वतन्त्रता एउटा भावनात्मक शब्द हो । जो कोही स्वभावतः स्वतन्त्र हुन चाहिरहन्छन् । वस्तुतः मानिसहरू आफ्नै स्वभावले स्वतन्त्रप्रेमी हुन्छन् । स्वयं व्यक्ति प्रभुत्व सम्पन्न हुने इच्छा गर्दछ र त्यो बाह्य नियन्त्रण विना अगाडि बढ्न खोज्छ— आखिर यही नै त स्वतन्त्रता हो । व्यक्तिगत स्वतन्त्रता व्यक्तिको विकासको लागि नभई नहुने तत्त्व हुन् । यसले नै मानिसहरूमा आत्मविश्वास तथा आत्मनिर्भरता उत्पन्न गराउने गर्दछ । त्यसैले स्वतन्त्रता मानिसहरूको जन्मसिद्ध अधिकार र साथै मौलिक हकका रूपमा अगाडि उभिएको छ । यहाँ पश्चिमी विद्वान श्री इंगरसोल भन्नुहुन्छ— जसरी आँखाको लागि ज्योति हो, त्यसरी नै फूलको लागि वायु हो, मनका निमित्त प्रेम हो, त्यसरी नै मानवात्माको निमित्त स्वतन्त्रता हो ।

कुनै पनि धर्म, समाज र राज्यले व्यक्तिको स्वतन्त्रतामा हस्तक्षेप गर्ने कोशिस गर्नु अमानवीय व्यवहार हो । स्वतन्त्रता भनेको यस्तो चीज हो, जसलाई जो कसैले पनि त्यत्तिकै खोस्न दिएर नतमस्तक भएर बस्दैन । त्यसबेला मात्र कुनै पनि मानिस स्वतन्त्रता खोस्न दिन बाध्य हुन्छ, जतिबेला उ विवशतामा अल्किरहन्छ र मजबूरी अवस्थामा जिउन बाध्य हुन्छ । तर यो

संसारमा यस्ता मानव समूह पनि छन् जो शोषण र उत्पीडनपूर्ण दबाव दिएर हत्या-आतंक मच्चाएर, भय-त्रास उत्पन्न गराएर हाम्रो मौलिक हक "स्वतन्त्रता" को अस्मिता खोस्न लालायित भइरहन्छन् । यी प्रवृत्ति हावी व्यक्तिहरूमा अब्राहम लिंक्नको विचार प्रवाहित हुने कार्य वा हृदयदेखि नियाल्ने कार्य भए राम्रो होला कि !- "जसले अर्कालाई स्वतन्त्रताबाट बन्चित गर्न खोज्छ, ऊ स्वयं पनि स्वतन्त्रताका अधिकारी होइनन् ।"

रूसोको भनाईलाई हेर्दा - "मानिस स्वतन्त्रले जन्मिन्छ, तर सभ्यताको बृद्धि संगसँगै स्वतन्त्रताको पनि ह्रास हुँदै जान्छ ।" त्यसैले मानव जन्मजात स्वतन्त्र भएर पनि उ परतन्त्रताको जालमा अल्झिएमा उसले आफूमा विद्यमान क्षमता-प्रतिभा-शीप-सबलता आदि कुनै पनि कुरालाई बाहिर प्रदर्शन गर्न असमर्थ हुन्छ । स्वतन्त्रताको राज्य भएको ठाउँमा जो कुनै साधारण जनताले आफूभित्र अन्तर्निहित लुकिरहेका असाधारण प्रतिभा प्रदर्शन गर्न सौभाग्य प्राप्त हुनेछ । त्यसैले जो स्वतन्त्र छ, उसबाट मात्र साहित्य, विज्ञान, धर्म र कला आदिको वृद्धितर्फ कार्य हुन सक्दछ । हामीलाई अवगत नै भएको कुरा हो कि आज विश्वमा फ्रान्सेली राज्य क्रान्ति जस्तो अनेकन क्रान्ति भइसके । तर किन भए त ? हो, मूलतः पहिले भएका क्रान्तिको मुख्य आवाज नै स्वतन्त्रता, समानता र भातृत्वको सिद्धान्तमा अडिएको हो । कसै-कसैले त मानिसहरूलाई खान लाउन मात्र पुगे पनि पुग्छ, विचार स्वतन्त्रता आदिको कुनै जरूरत नै छैन भनी मानव मस्तिष्कको विकासमा ताल्या मारी,

बग्गी (घोडा) लाई जस्तो सीधा दौडाउने मात्र हेरिहन्छ । हुन त एउटा मैना चरालाई मात्र पनि राजदरबारमै किन नहोस्, त्यहाँ सुनको पिन्जरामा राखी दरबारीया खानपिनको व्यवस्था नै गरिएतापनि उ त्यहाँ सुखी र खुशी हुन सक्दैन । खुल्ला आकाशमा जीवन जिउने क्रममा यद्यपि उ खान, पिउन जतिसुकै संघर्ष- दुःख भेल्लु परेतापनि आनन्दपूर्वक सुनको पिन्जरामा बसी मिठो मिठो राम्रो खानपिन भएतापनि स्वतन्त्रता विहीन त्यस स्थलबाट जसरी हुन्छ मुक्त हुनैका लागि क्षण-प्रतिक्षण विचार गरिरहन्छ । परतन्त्रतामा उकुस-मुकुस वातावरणमा बस्न कुनैपनि प्राणी आफ्नो स्वेच्छाले तयार हुँदैन भने एक चेतनशील एवं विवेकशील मानव परतन्त्रताबाट बच्ने कोशिस गर्नु त अस्वाभाविक कुरा नै भएन ।

आखिर बुद्धिको विवेकबाट नै मानव र पशुबीचको भेद देखिएको हो र त्यस बुद्धिलाई जसरी मन लाग्यो त्यसरी खेलाएर नयाँ नयाँ विचारधारा संसारको अगाडि प्रस्तुत गर्न स्वतन्त्रता दिनुपर्छ भन्ने अभिमत राख्नेहरू पनि यहाँ नभएका होइनन् । जेसुकै होस् तर मानव स्वतन्त्रतामा ताल्या मार्ने प्रवृत्तिलाई दूरगामी मान्न सकिँदैन । जहाँ एकले अर्कोलाई आफ्नो बसमा राख्ने, बाँध्ने प्रयत्न गर्न खोज्छ, त्यहाँ उ अरुको अधिनमा बस्नुभन्दा स्वतन्त्र हुने प्रवल इच्छातर्फ आकर्षित हुन्छ, जुन कुरा उसलाई कसैले भन-सुन नै नगरी स्वयं स्वतन्त्रता प्राप्तार्थ अगाडि बढ्ने भाव पैदा हुनेगर्छ । त्यसैले अरुको स्वतन्त्रता खोस्ने प्रवृत्तिको परिणाम अवश्यमेव भयानक

नै हुन्छ भन्ने कुरा हिजोको इतिहास साक्षीको प्रमाणको रूपमा हाम्रो अगाडि छ ।

स्वतन्त्रता पनि थरिथरिका छन् । जस्तो कि प्राकृतिक स्वतन्त्रता, राष्ट्रिय, सामाजिक, आर्थिक, राजनैतिक, र धार्मिक स्वतन्त्रता आदि । धार्मिक स्वतन्त्रताको सवालमा चर्चा गर्दा ४६ सालको जनआन्दोलन पछि हामीकहाँ प्रजातन्त्रको स्थापना भयो भन्ने गरिन्छ । तर पूर्ण रूपमा धार्मिक स्वतन्त्रता र प्रजातन्त्रको उपभोग आजसम्म जनताले गर्न सकिरहेका छैनन् । यहाँ धर्मको नाममा राजनीति भइरहन्छ भने राजनीतिकै नाममा धर्मलाई समेटिरहेकाहरू पनि छन् भन्ने कुरा हामी सबैलाई थाहा छ । सम्भन लायकको कुरो यो हो कि सकल जनताको अन्तर हृदयदेखि प्रस्फुटित आवाज नै आन्दोलनको सफलताको द्योतक हो र मूल कारण हो । तर ४७ सालमा जब देशलाई कहाँ कसरी र कुन तवरबाट अगाडि बढाउने भन्ने नीति नियम र वा संविधान जनता समक्ष आयो, तब संविधान सुभावा आयोगले त्यही ४६ सालमा एउटै स्वर र तालमा तत्कालीन सत्ताको विरुद्धमा आवाज बुलन्द गरेका, अफ आफ्नो प्राणाहुति समेत दिएका वीर शहीदहरूको भावनालाई बेवास्ता मात्र गरेका नभई त्यही जनताहरूकाबीच काखा र पाखापूर्ण असमान भेदभाव दृष्टिलेपूर्ण नीति अवलम्बन गरियो । जस्तै गर्दा एउटै मात्र सार्वभौम सम्पन्न राष्ट्रको जनतालाई सौताको छोराछोरीलाई गरिने व्यवहार जस्ता पक्षपातपूर्ण कु-व्यवहार भयो । परिणाम स्वरूप हिन्दू मात्रका लागि प्रश्रय दिई संविधानमा

धर्मसापेक्ष, अंकित गरी छाडे । यो असमानता र स्वतन्त्रताको हनन भएको ज्वलन्त उदाहरण हो । जबसम्म समानता र समस्त जनताहरूलाई एउटै व्यवहार गरिदैन तबसम्म स्वतन्त्रता सम्भव छैन । स्वतन्त्रता भन्नु नै समानताको मूल श्रोत हो । समानतालाई स्वीकार गर्नु नै जाति, धर्म, रङ्ग, नातावाद, कृपावाद आदिको भेदभावलाई परास्त गर्नु र उन्मुलन गर्नु हो ।

२०४६ सालको नेपालको संविधानमा मौलिक हकअन्तर्गत (भाग ३ धारा १९) कसैको धर्म परिवर्तन गर्न नपाउने कुरा उल्लेख्य छ । हो, हामीले कसैलाई पनि जबरजस्ति भय-त्रास देखाई र त्यस्तै धनले किनी हाम्रो धर्ममा भित्र्याई धर्म परिवर्तन गराउने कार्य गर्नु हुँदैन । यो पनि एउटा स्वतन्त्र व्यक्तिको स्वतन्त्रता खोसेर लिने एउटा अपराधपूर्ण कार्य हो । हो, अरूलाई धर्म परिवर्तन गराउनु हुँदैन, तर स्वयं आफूले आफ्नो धर्म परिवर्तन गर्नु हुन्छ कि हुँदैन ? यो एउटा संवेदनशील प्रश्न हो । व्यक्ति स्वयं प्रभुत्व सार्वभौम सम्पन्न हुन्छ, स्वतन्त्र हुन्छ । त्यसैले उसले स्वयं चाहेमा वा उसको हृदय परिवर्तन भएमा आफ्नो धर्म परिवर्तन गर्न पाउनु पर्दछ । यो उसको जन्मसिद्ध अधिकार स्वतन्त्रताभिन्न पर्दछ । त्यसैले जन्मजातले जो कोही बौद्ध, हिन्दू, इसाई, मुस्लिम आदि व्यवहारतः (चलनचल्तीमा) भएता पनि सिद्धान्ततः त्यस्तो कहिल्यै हुन सक्दैन । धर्मको भावनासँग गहिरो सम्बन्ध रहेको हुन्छ । कुन धर्म मान्ने या नमान्ने भन्ने कुरा व्यक्तिको भावनामा निर्भर गर्दछ । त्यसैले व्यक्तिलाई उसले स्वयं अनुभूत गरेअनुरूप, उसको बुद्धि विवेकले

निकर्यौल गरेअनुरूप स्वीकार गरेको धर्मानुकुल उस्ले धर्ममा आफ्नो जीवन प्रतिष्ठित गर्न पाउनु पर्दछ । जातीय परम्परागत रूपमा धर्मको एकाधिकार-मनोमालिन्य भावनालाई काखीच्याप्ने प्रवृत्ति स्वतन्त्रताका पक्षधरहरूको लागि शोभनीय कुरा होइन । अतः आफ्नो हृदय परिवर्तनको आधारमा आफ्नो स्वेच्छाले वा श्रद्धा-आस्थाले जो कोही मानिसले आफ्नो भावना-धर्म पनि परिवर्तन गर्नु पर्दोरहेछ । यसरी स्थितिलाई ध्यान केन्द्रित गरी यदि आफूले अंगाली राखेको कुनै पनि सिद्धान्त-दर्शन, वादप्रति अनास्था प्रकट भएमा वा अर्के धर्म-दर्शन-सिद्धान्तप्रति राम्रो पक्ष देखेर हृदय परिवर्तन भएमा सम्बन्धित क्षेत्र (धर्म/पार्टी) चटक्क छोडेर गएतापनि कुनै आपत्ति हुने कुरो नै भएन । बरु यो हाम्रो व्यक्तिगत स्वतन्त्रताको उचीत प्रयोग हुनसक्छ ।

“स्वतन्त्रता” भनेर मात्र पनि हुँदैन । यसलाई सही ढंगबाट परिचालन गर्न जान्नु पर्ने रहेछ । अनिमात्र यसको उपभोग, प्रयोग राम्ररी हुनेहुन्छ । हामीले “स्वतन्त्रता” हाम्रो जन्मसिद्ध अधिकार त भनिरह्यौं तर यहाँ राजनीति शास्त्राचार्य Wilde को भनाई सम्भनलायक देखिन्छ- “अधिकार कुनै विशेष काम गर्नको लागि स्वतन्त्रताको उचित माग हो ।” यसबाट थाहा हुन्छ कि स्वतन्त्रतासँग अधिकारको पनि घनिष्ठ सम्बन्ध रहेको हुन्छ भने अधिकारसँग कर्तव्यको । अधिकार र कर्तव्य एकअर्काका परिपूरक हुन् । वास्तवमा कर्तव्यको पालनाले नै अधिकार सम्भव हुन्छ । आखिरमा कर्तव्यरूपि वृक्षमा फल्ने फलको नाम नै अधिकार हो । तसर्थ विना कर्तव्यको पालनाबाट

अधिकारको कुनै अस्तित्व नै रहंदैन । यस सन्दर्भमा मेरा श्रद्धेय पूजनीय गुरु भिक्षु अश्वघोष महास्थविरले बारम्बार भन्नु हुने कुरा सम्भना आउछ- "मैले जतिपनि अध्ययन गरेँ मालिक हुन्छु भनेर होइन, एउटा सेवक हुनका लागि नै पढेँ । त्यसैले सेवाभाव राखेर कर्तव्य पूरा गर अनि अधिकारको भागीदार हुनसक्छौ ।"

अब यहाँ त्यस्तो व्यक्तिको विषयमा कुरो गर्नु उचित देखिन्छ जो व्यक्ति स्वतन्त्र, चिन्तन र मननका अग्रज हुनुहुन्छ, जसले प्रतिपादन गरेको धर्म-दर्शनमा स्वतन्त्रतालाई विशेष महत्त्व दिइराखेको छ, उक्त व्यक्ति हुन्- गौतम बुद्ध । बुद्धधर्म वा बुद्धवाद स्वतन्त्रतासंग एकदमै नजिक, स्वतन्त्रता समाहित धर्म हो । बुद्धधर्ममा स्वतन्त्रताको महत्त्व उच्च छ । यसमा स्वतन्त्रताको आफ्नै महत्त्व र विशेषताले भरिएको छ । आजको युग स्वतन्त्र, चिन्तन र मननको युग हो । बुद्ध स्वतन्त्र, चिन्तन र मननका अग्रगामी-पक्षधर हुन् । वास्तवमा मानव जातिलाई स्वतन्त्र चिन्तन मनन गरी आफ्नो मनको कुरा स्व-अभिव्यक्त गर्ने स्वतन्त्रता नभएसम्म नौला नौला दर्शन, विचार र सिद्धान्त प्रतिपादन भई प्रकाशमा आउनै सक्दैन भने विकास हुने त परै जाओस् । युक्ति, तर्क र अन्तरचेतनाले भरिएको कुरालाई मान्नुपर्छ भनी २६०० वर्ष अघि, प्राचीन ग्रीक दार्शनिकहरू भन्दा पनि अगाडि यस लोकमा "स्वतन्त्र चिन्तन" को आवाज बुलन्द गर्ने पहिलो व्यक्ति बुद्ध नै हुन् ।

बुद्धले वैचारिक स्वतन्त्रतालाई बढावा दिई सम्भवतः

लोकमा कुनै पनि धर्म संस्थापक, महात्मा-विचारक तथा कथित महान नेताहरूले पनि दिएका छैनन् । विचार स्वतन्त्रतालाई इंगित गर्दै- औंला ठड्याई बुद्धले घोषणा गरेका कुरा यहाँ हाम्रो मनमा स्मरण गर्नु प्रासाङ्गिक होला- "सुनेको कुरामा मात्र विश्वास नगर तथा परम्परागत भन्दैमा मात्र त्यसलाई सत्य नै होला भनी नठान्नु, अधिकांश मानिसले स्वीकार गरेको भनेर मात्र त्यसको पछि नलाग्नु । आफूलाई गुस्ले दिएको उपदेश भन्दैमा स्वीकार नगर अपितु त्यसले मात्र तिम्रो लागि नभई मानव कल्याणार्थ (बहुजन हिताय, बहुजन सुखाय) उचीत हुने भए त्यसलाई स्वीकार गरी व्यवहारमा उतार्ने गर्नु । केवल मैले भनेको भन्दैमा पनि त्यसलाई आंखा चिम्लेर स्वीकार नगर्नु । आफूले भनेको कुरोलाई अस्वीकार गर्नु भनी त्यसले मलाई अलिकति पनि दुःख, अपशोच हुँदैन ।" यस किसिमले बुद्धले कहिल्यै कहिँ पनि स्व-सन्देश (दर्शन) प्रचारार्थ विश्वास र करकापको आवाज बुलन्द गरेनन् । यथार्थतः यो नै बुद्धजीविहरूका लागि बुद्धको शुभ सन्देश हो ।

त्यसरी नै बुद्ध भन्नुहुन्छ - "जति पनि विकासरूपि ज्योति छन्, तिनीहरूस्वयं मानवहरूको हातमा छन्- जुन अनुरूपले व्यक्ति कोहीकसैसित निर्भर रहनु पर्ने आवश्यकता छैन । आफ्नो मालिक स्वयं नै हुनु (अत्ताहि अत्तनो नाथो), स्वावलम्बी हुनु (अत्त दीपो भवथ अत्त सरणा)" अदृश्य कुराको शरण वा मदत लिनु व्यर्थ भएसरी व्यवहार गर्नु आवश्यक पनि हुँदैन । वास्तवमा मानव आफ्नै शक्तिबाट अगाडि बढ्नसक्छ । बुद्धले अभि एक

पाइला अघि सारी भनेका छन्- "प्रयास त तिमीहरू आ-आफैले गर्नुपर्छ, तथागत (बुद्ध) त पथप्रदर्शक मात्र हुन्, बाटोमा हिंड्नु, नहिंड्नु तिमीहरूको आ-आ नै खुशी हो । (तुम्हेहि किच्चं आतब्बं अक्खातारो तथागता) ।" यसरी बुद्धले कसैलाई पनि लोभ-भयमा नफसाई मानव-स्वविकासमा ठूलो जोड दिएका छन् ।

यसरी नै बुद्धधर्ममा व्यक्तिगत स्वतन्त्रताको व्यवस्था गरिएको छ, जस अनुरूप प्रयास गरेमा जो कोही पनि बुद्ध हुनसक्छ भनी बुद्धद्वारा उद्घोषण-आज्ञा भएको छ । व्यक्तिगत स्वतन्त्रताको अर्थ यो होइन कि कसैलाई शोषण गर्नु वा होच्याउनु स्वतन्त्रता होइन । शोषण गर्ने स्वतन्त्रता भएको भए लिच्छवि गणतन्त्रको पक्ष लिई अजातशत्रु राजाको विरुद्ध बुद्धले कहिले बोल्दैनथे होला । अरूले जस्तै बुद्धले कहिल्यै पनि "शर्व धर्मान् परित्याज्य मामेकं शरणं ब्रजः भनी सिंहनाद गरेका पनि छैनन् । बरू बुद्धले मनुष्यलाई नै सर्वोच्च मानेर गए, मनुष्यलाई सर्व सम्पन्न सर्व शक्तिमान भनेर गए । यसबाट थाहा हुन्छ कि बुद्ध धर्म कतिको स्वतन्त्रता प्रेरक धर्म हो भनेर । किनभने कुनै पनि अदृश्य शक्तिलाई मान्नु भनेको नै मनुष्यले आफूलाई कसैको अधीनमा भएको सम्झिनु, आफ्नो स्वतन्त्रता हनन गरेर बस्नु हो - यस्तो मलाई लाग्दछ । मानव स्वतन्त्रता एउटा अमूल्य धन हो । मान्छेको मन ईश्वरको इच्छाको दास नहुने अन्तिम स्वतन्त्रताको विषयबारे बुद्धले आदेश दिनुभएको कुरो समस्त बुद्धिजीविहरूले थाहा भएकै कुरो हो ।

बौद्धिक सामाजिक, आर्थिक जस्ता स्वतन्त्रताको पक्षमा बोल्नु हुने बुद्ध एक महान पथप्रदर्शक महापुरुष हुन् भनेर हामीलाई थाहा भएकै कुरो हो । बुद्धले स्वतन्त्रताको मात्र होइन समानतालाई पनि महत्त्व दिई आफ्नो समयमा सुनीत, सुप्रिया, उपालीजस्ता दलित जातकाहरूलाई पनि आफ्नो संघमा भित्र्याई जातिवादविरुद्ध प्रभावशाली आन्दोलन गरेर गएका छन् ।

पछि विस्तारै बुद्धधर्म सम्पूर्ण समुदाय जस्तो कि ब्राह्मण देखि शुद्रहरूले समेत आफ्नो सम्भेर अपनाए । बुद्धको धर्ममा राजादेखि लिएर रङ्गसम्म भित्रिएका र बुद्धधर्ममा कति समानता छ भन्ने कुरो बौद्ध साहित्य पल्टाएर जाँदा निम्न कुराबाट स्पष्ट हुन आउँछ । बुद्ध- "भिक्षुहरू (अनुयायी सकल) ! – तिमीहरूविभिन्न कुल, जातबाट आएका हो । जसरी देश-प्रदेशका थरीथरीका नदीहरू बगिरहँदा विभिन्न आ-आफ्नो अस्तित्व पनि साथ साथ बगिरहने हुन्छ र जब ती नदीहरूका पानी समुद्रमा मिसिएर विलीन हुन्छ तव पृथक पृथक अस्तित्व लोप भएर जाने हुन्छ । त्यसरी नै सबै नदीहरू समुद्रमा मिसिँदा विलीन भएर जान्छ । बौद्ध संघ पनि समुद्रजस्तै हो । यो संघमा सबै उस्तै हुन् बराबर छन् । गंगा र जमुनाका पानी समुद्रमा मिसिएपछि भेद गर्न सकिँदैन । त्यसरी नै तिमीहरू संघमा प्रवेश गरेपछि सबै उस्तै समान हो । तिमीहरूबीच कसैलाई पनि अलग-अलग गरेर हेर्न सकिँदैन ।

जे होस् स्वतन्त्रता भनेको यस्तो चीज हो जसको

सम्बन्ध जस्तो सुकै चेतनशील प्राणीको जीवनसँग पनि घनिष्ठ सम्बन्ध रहेकै हुन्छ । व्यक्त रूपमा वा अव्यक्त रूपमा स्वतन्त्र हुन चाहनु मानिसको स्वभाव हो । पूर्णरूपले स्वतन्त्रतारूपि पखेटा भएमा मात्र मानिसलाई वास्तविक शान्ति प्राप्त हुन्छ, प्रीति-सुखानुभवको रसपान गर्न पाउने हुन्छ, इच्छामुताविक जहाँतहिँ आजाद रूपमा उडेर जान पाउने हुन्छ । त्यसैले स्वतन्त्रताको सवाल जीवनको अभिन्न अंग हो । ल

(कोण्डन्य संघारामको नाउँबाट **धर्म-प्रदीप** वर्ष-३, अङ्क-३, वि. सं. २०५० मा प्रकाशित **जीवनलिसे स्वतन्त्रताया कताःगु स्वापूको अनुदित, पुगताभूमि** स्मारिका वि. सं. २०५१ मा नेपाली)

Dhamma.Digital

परिवर्तन चक्रको स्वरूप

आधुनिक संसारमा निर्माणको आधार एकै शब्दमा भन्दा 'आवश्यकता' हो भन्न सकिन्छ । आवश्यकता - चित्त वा मनको स्वाभाविक-अस्वाभाविक इच्छा र आकांक्षा हो । यसर्थ आवश्यकतालाई नियालेर अध्ययन गर्न मानव-विश्व इतिहासका पाना पल्टाउनु अपरिहार्य देखिन्छ । अतः मानव सभ्यताको विकासक्रमलाई गहिरिएर अध्ययन गर्दै जाँदा जुनबेला कि मानव जङ्गली अवस्थामा अर्थात् प्रस्तर (पाषाण) युगमा जीवन यापन गर्दै थिए त्यतिबेला मानव आवश्यकता भनेको हाथै हातका औलाले गन्न कठीन थिएन, धेरै नै सीमित-कम थियो । बुद्धवचनअनुरूप **"सब्ब अनिच्चं"**- जे जति छन् सम्पूर्ण अनित्य; परिवर्तनशील; अस्थिर छन् । त्यसै परिवर्तनशील स्वभाव (सिद्धान्त) मानवका बुद्धि-विवेकका साथै अनेकानेक आवश्यकताहरू क्रमिक रूपले दिनानुदिन बृद्धि हुँदै गए; आज पनि बृद्धि हुँदै गइराखेको छ त भोली गएर पनि बृद्धि हुँदै जाने नै छ । अहिले आएर बीसौं शताब्दिमा पुगिसक्यो मानव आवश्यकता आकासिएर गगनचुम्बी हुन गइरहेको छ; आकाशभन्दा विशाल र अनन्त भइसक्यो । यही असीमित आवश्यकता जसलाई तथागत सम्यक सम्बुद्धले **"तण्हा"** (तृष्णा: काम, भव, विभव) भनी ५२८ ई.पू. मा धर्मचक्र प्रवर्तन गर्नुहुँदा व्यक्त गर्नुभएको

कुरा हामी बौद्ध साहित्यमा पाउँछौं ।

समयसापेक्षित रही युग परिवर्तन हुँदै जान्छ । जसको साथमा समाज, धर्म र राजनीति आदि सम्पूर्ण कुराहरूमा पनि परिवर्तन देखापर्छ । यसरी परिवर्तन हुँदै आउने परिवेश (स्थिति) ले संसारमा रहेका मानव प्राणीहरूको स्वभावमा त्यसले आफ्नो ठूलो प्रभाव पार्दछ । अनि तिनीहरूको स्वभावमा ठूलो परिवर्तन आउने हुन्छ र परिणामतः भविष्यमा हुनसक्ने कुराहरूलाई वर्तमान समयमा नै अनुमान गर्न सकिने हुन्छ । अवश्यमेव कुनै पनि काम कुराको हेतु (कारण) हुन्छ नै तर विना कुनै आधार कुनैपनि काम कुराको हेतु स्वीकार्नु हुँदैन किनभने अनुमानलाई नै प्रमाण मान्नु उचित हुँदैन, अनुमान सत्य नै हुनसक्छ भन्ने छैन ।

वर्तमान युगलाई विज्ञानको युग भनिन्छ । तर अपशोच ! विडम्बना !! मानवका लागि विज्ञान नभई विज्ञानका लागि मानव भइदिएकोले विश्व जगत अहिले प्रलय-विध्वंस-विनाशतिर उन्मुख हुँदै गइरहेको छ । आज प्रायशः हरक्षेत्रमा प्रदूषण-विकृति देखा परिरहेका छन् । वातावरणदेखि लिएर शिक्षा, समाज, धर्म, राजनीति, अर्थ र विचारादि समेत विकृत-प्रदूषित भइसकेका छन् । मूलतः सबभन्दा खतरानाक कुरा त विचार प्रदूषणको हो । कुनै पनि कुरालाई वर्तमान विश्वले त्याग्ने वा स्वीकार्ने भन्ने कुरा विचारमै आधार रहेको हुन्छ । वास्तवमा विचार प्रदूषणलाई स्वच्छ गर्न सकेमा नै शान्तिको सम्भावना

देखिन्छ । युद्ध, अशान्ति, आपसि बेमेल आदि सम्पूर्ण कुराहरूको मूल जड नै विचार प्रदूषण हो ।

विज्ञानको विकासले गर्दा विश्व-मानव सभ्यताको इतिहासमा नौलो मोड श्रृजना हुनपुग्यो, नयाँ आयाम थपियो । निश्चित रूपमा यो भन्न सकिन्छ कि संसारमा विज्ञानले मानवको दुःख दूर गर्न अनेक तवरले सहयोग नै पुऱ्याएको छ, यसले मानव सभ्यतालाई उच्च बनाइदिएको छ । तसर्थ विज्ञानलाई स्वागत मात्र होइन कोटि-कोटि साधुवाद; धन्यवाद पनि नदिइकन बस्न सकिन्न । अपशोच ! नरमाइलो कुरो, विज्ञानको विकासले भौतिक उन्नति हुने मार्गलाई मात्र प्रदर्शन गर्न सक्यो । विज्ञानले गर्दा नै मानवमा निहित प्राकृतिक प्रकोपको डर र भय-त्रासले उत्पन्न भएको अन्धविश्वास भने हराउँदै गएको देखिन्छ । भौतिक सुविधाको असंख्य साधनहरूको आविष्कारले गर्दा मानिसहरूको भौतिक सुख पहिले पहिले भन्दा सयगुणा वृद्धि भएको कुरालाई अस्वीकार गर्न सकिँदैन, तापनि यी सम्पूर्ण कारणहरूले गर्दा मानिसहरूमा मानसिक शान्ति खल्बलेकै छ । वास्तविक अर्थमा विज्ञानको कर्तव्य (कार्य) अपूर्ण रहेको छ वा पूर्ण भएको मान्न सकिँदैन । विज्ञान मानवको लागि जसरी वरदान मानिएको छ, त्यसरी नै एकदिन अभिशाप हो भनी स्वीकार्नु पर्ने बेला पनि नजिकिँदै छ । वैज्ञानिक आविष्कारको साथ साथै आध्यात्मिक उन्नति गर्न नसकेको वा त्यसतर्फ ध्यानै नदिएकाले आज प्रतिफल-प्रतिक्षण विश्व-जगत भयभीत

त्रासयुक्त रही थर्कमान भएर जीवन यापन गर्नुपर्ने बाध्यता भयो ।

विज्ञानको चमत्कारले गर्दा मानिसहरू भौतिक वस्तुतिर मात्रै आकर्षित हुन पुगेका देखिन्छन् । भौतिक सुख क्षणिक आनन्ददायी हुन्छ; सुखकर हुन्छ; मीठो एवं स्वादिष्ट हुन्छ, किन्तु परिणाममा बोभयुक्त, तीतो र कष्टदायक भई बयलको पछि-पछि गाडाको पांग्रा आए भै सताइरहने छ । आज विशेषतः पाश्चात्य मुलुकका नागरिकहरू अतिभौतिक सुख सुविधामा डुबिरहेका छन् त मानसिक र आध्यात्मिक सुखमा भने शून्य रहन बाध्य भएका छन् भन्ने कुरा थाहा हुन्छ । हो, अवश्य पनि उनीहरूभौतिक सुखले सम्पन्न भई सम्बातन वा Air Codition युक्त कोठामा जीवनयापन गरिरहेका भएपनि उनीहरूको मनमा प्रतिपल-प्रतिक्षण आगो दन दन बलिरहेकै छ । उनीहरूत शान्तिको नाममा प्रतिसेकेण्ड अशान्तिको शिकार हुँदै गइरहेको आभाष हुन्छ ।

वर्तमान समयमा मानिसहरूको ध्यान मूलतः आर्थिक उन्नतितर्फ केन्द्रित रहेको छ । आर्थिक विकासको युग न हो विना अर्थ कुनै पनि कार्य सफल हुन्छ भनी नचिताए पनि भयो । जब अर्थ बोल्छ, तब त्यहाँ सत्य पनि चूप भइदिने भैसक्यो । अर्थर-पैसासामू सत्य नै टिक्दैन, डगमगिन्छ भने अरु त कुरै छोडौं । आजको समाज अर्थको समाज, अर्थ नहुनेले सत्य बोले पनि, गरे पनि असत्य हुने र अर्थ सम्पन्नले असत्य

बोले पनि गरे पनि सत्य सावित भइदिने, अर्थ हुने मूर्ख भएर पनि विद्वान त अर्थ नहुने विद्वतव्यक्तित्व भएर पनि मूर्ख हुने । यस अर्थमा अर्थ यति ठूलो छ कि स्वयं मानवभन्दा पनि ठूलो छ तर यथार्थमा यी कुराहरू सही होइनन् परन्तु यो त विद्यमान समाजको दोष मात्र हो । हुन त अर्थको आविष्कारक कुनै अदृश्यमय भगवान् ईश्वर नभई स्वयं मानव नै हो तापनि आज अर्थले मानवलाई दास बनाई छाड्यो । तर पनि अर्थ यस्तो चीज हो जसलाई Evil Necessary वा खराब तर असल मान्नु पर्ने बाध्यता छ । त्यसैले बिना अर्थ आज न धर्म, न समाज, न राजनीति कुनै पनि काम-कुरालाई कार्यरूप दिई केही हदसम्म भएपनि स्थायी पार्ने हो भने यही अर्थ नै प्रथमतः आवश्यक देखिन्छ ।

परिवर्तनशीलताले भरिपूर्ण संसारमा बाँचिराख्नु भनेको हति नै दुष्कर-कार्य हो । परिवर्तनशील भएकैले जीवनमा कहिले घाम, कहिले छायाँ, कहिले आँधिबेरी, कहिले अन्धकार । अनेकानेक समस्या, बाधा-अड्चन र संघर्षपूर्ण परिवेशले भेलिएको नै जीवन हो । यही नै जीवनको परिभाषा हो । यी कुराहरूलाई हृदयंगम गरी धैर्यत्वले युक्त बुद्धिविवेकले गहिरिएर विचार गरी दूरदर्शी भई विद्यमान समस्याहरूसित निराशावादी नभई निस्वार्थपूर्वक संघर्षरत भई समाधान गर्दै जानसक्ने क्षमता भएका हुनुपर्छ यद्यपि संघर्ष मै किन नबिलाउनु परोस् । संघर्ष नै जीवनको मशाल हो । यसरी जीवन यापन गर्दा नै अमूल्य

जीवन सार्थक हुनपुग्छ ।

संघर्षशील हुनु भन्नाको मतलव मानव भई मानव भएर बाँच्नको लागि हो । “अत्ताहि अत्तानो नाथो” अर्थात् आफ्नो मालिक आफैं (उन्नति-विकास हुनु नहुनु आफैंमा भर पर्छ) । उपयुक्त बुद्ध वचनले व्यक्तित्व विकासमा ठूलो जोड दिएको छ । हुन पनि हो, बाह्य अदृश्यमान भगवान्-ईश्वरादि तत्त्वलाई महत्त्व दिनुपर्ने देखिंदैन । बरु आफैं संसारमा महान् हो भन्ने ठानी आफू नै निर्मित हुने तर्फ सोच्नु राम्रो हो । स्वयं पूर्ण-निर्मित व्यक्ति हुन सकेमा भने अरुलाई पनि निर्माण गर्ने कार्यमा निरन्तर सफलता प्राप्त हुन्छ । तसर्थ आजको आवश्यकता “व्यक्ति निर्माण” नभई “व्यक्तित्व निर्माण” हो जहाँ व्यक्तित्व निर्माण गर्ने कार्य सुदृढ रूपले अघि बढ्छ त्यहाँ स्वतः विकास हुने कुरा स्वयं सिद्ध तथ्य हो । त्यसकारण आजको संसारले व्यक्तित्व निर्माणतिर एक दृष्टि राख्न सकेको खण्डमा आधुनिक विश्वको आयु लम्बिने सुनिश्चित कुरा हो । जेसुकै होस् आखिर सब्ब अनिच्चं— हर क्षेत्र प्रतिक्षण-प्रतिफल परिवर्तनतिर ढल्किरहेको हुन्छ । यसरी आधुनिक विश्वको रूप भोलि गएर के कसो हुने भन्ने कुरा स्वयं विश्वकै गर्भमा लुकेको तथ्यलाई चाहिं हामी सबैले मुक्तकण्ठले स्वीकार्नु पर्दछ । अस्तु ।

(कोण्डन्य विद्यार्थी नाउँबाट हिलावंच्चंगु विश्वया रूप आनन्दभूमिमा
प्रकाशित वर्ष-१९, अंक-१०, वि. सं. २०४८ को अनुदित रचना)

‘वर्षावास’ तथा कठिन उत्सव

सिद्धार्थ कुमारले जीवन प्रवाहलाई साक्षात्कार गर्नुभयो; संसारको यथार्थ सत्यलाई अवबोध गर्नुभयो । अन्तस्करणदेखि यथार्थ तत्त्वको ज्ञान प्रकट भयो - अनि बुद्ध हुनुभयो । उनैलाई सम्पूर्ण बुद्धमार्गीहरूले आजसम्म महामानव तथागत आदि विशेषण युक्त नामले मान्दै आएका छन् । गौतम बुद्धले आफूले प्राप्त गरेको धर्म-दर्शन जनमानस समक्ष प्रचार-प्रसार गर्न प्रथमतः भिक्षु संघको स्थापना गर्नुभई संघ-व्यवस्थालाई बढावा दिनुभयो । विस्तारै भिक्षु संघका सदस्य, भिक्षुहरू एकबाट अर्को थपिँदै आए जस्तै भिक्षुहरूको संघीय जीवन पनि विकास हुँदै गयो । सुव्यवस्थित भिक्षु संघको प्रादुर्भाव हुनाको कारणले तत्कालीन लोकजनमा सुदृढ एवं राम्रो छाप (प्रभाव) बस्यो । यद्यपि यस्तो भएर पनि भिक्षुहरूको संघीय जीवनका लागि कुनै निश्चित वा स्व-अस्तित्वले पूर्ण विहार (आराम) चाँडै स्थापना भएको देखिँदैन । (भिक्षु हुँदा गुफा, रूखमुनि र जंगलमा भएपनि जीवन धान्नेछु भनी वाचा गर्नुपर्ने नियम छ ।) आरम्भकालमा गौतम बुद्धले अन्य मत-सम्प्रदायका धर्मगुरुहरूकाबीचमा आफ्नो धर्म-दर्शन जनसमक्ष छर्लङ्ग प्रदर्शन गर्नु हुँदाको त्यो घडी-त्यो क्षण, पक्कै पनि कठिन संघर्षले पूर्ण समय होला भनी सहजरूपमा हामी अनुमान गर्न सक्छौं ।

तथागत बुद्धका समकालीन महावीरले (जैन-धर्मका प्रवर्तक) आफ्ना शिष्यहरूलाई वर्षाऋतु-तीन महिना एकै ठाउँमा

बस्नुपर्ने पज्जुसन (वर्षावास) नियम बनाइएको थियो । आफ्नो नियम अनुसार जैन तीर्थङ्करहरूले वर्षाकाल तीन महिना एकै ठाउँमा बिताई अन्य दिनहरूमा भ्रमणशील रही जीवन बिताउने गर्थे । तर "बुद्धका शिष्य भिक्षुहरूले न वर्षात्को समयमा देखिने जीवलाई वास्ता गरेका छन्, न हरियो-हरियो भई पलाएको घाँसमा कुल्यनुमै संयमता अपनाएको छ, न त वर्षावास नै बस्छन् ? बरू जैन साधुहरू नै वर्षाकालमा एकै ठाउँमा बसी यताउति जाँदैनन् ।" - यी निन्दा चर्चा चारैतिर फैलियो । बुद्धको कानमा पनि पुग्यो । अनि बुद्धले तत्कालीन समय परिस्थिति अनुकूल जनभावनालाई कदर गर्दै भिक्षुहरूलाई वर्षावास बस्नुपर्ने विनय-नियम घोषणा गर्नुभयो । यसरी बुद्धधर्मका अनुयायी भिक्षुहरूको संख्या धेरै पुगिसकेपछि मात्र वर्षावासको विधान तय भएको कुरा स्पष्ट देखिन्छ । वर्षावासको प्रथा जैन सम्प्रदायमा मात्र नभई वैदिक सम्प्रदायमा पनि मान्य रहेको छ ।

हुन त वर्षाकालमा निरन्तर रूपमा पानी परिरहने हुँदा (भरौ वर्षा) बाटो हिलै हिलोले पूर्ण हुन्छ, बाटोमा विभिन्न जीवहरू देखापर्ने र यताउति जान असजिलो हुने, जताततै हरियो-हरियो घाँस पलाएर आउने हुन्छ । यस्तो अवस्थामा व्यापारी, पन्थक आदि कोही पनि बाटोमा यताउति हिँड्नुले गर्ने कम नै हुन्छ । तसर्थ बुद्धले भिक्षुहरूलाई वर्षाकाल भरि एकैठाउँमा बस्नुपर्छ भनी वर्षावास चर्चा पालना गर्नुपर्ने आज्ञा दिनुभएको हो भनी मान्न सकिन्छ । विनय ग्रन्थअनुसार मुख्यतः यातायात असुविधा तथा वर्षायामको कारणले उत्पन्न हुने जीवहरूको उपघात हुने अपवादबाट बच्न, वर्षाले (पानी) रक्षी

हुने रोगबाट मुक्त हुन, धर्मको गहिरो अध्ययन-अध्यापन र ध्यानाभ्यासका साथै उपासकोपासिकाहरूले पनि धर्मश्रवण गरी ज्ञान लाभ गर्छन् भन्ने मनसायबाट वर्षावासको विधान श्रृष्टी भएको हो भनी भन्न सकिन्छ । अब वर्षावासको बारेमा जान्ने प्रयास गरौं ।

“वस्सावास (वर्षावास)” अषाढ पूर्णिमा वा श्रावण पूर्णिमाको दोश्रो दिनदेखि आरम्भ हुन्छ । उपसम्पदा दिक्षा प्राप्त भिक्षुहरू तथा भिक्षुणीहरूले “इमस्मिं विहारे इमं ते मासं वस्सं उपेमि” (यस विहारमा तीन महिना वर्षावास बस्नेछु) भनी प्रतिज्ञा गरिसकेपछि मात्र वर्षावास बस्ने प्रथा छ । अधिकांश भिक्षुहरू आषाढ पूर्णिमाको दोश्रो दिनदेखि वर्षावास बस्नुहुन्छ (पुरिमिका वस्सुपनायिका) भने एकाध रूपमा कोही-कोही श्रावण पूर्णिमाको दिनदेखि दुतीय वर्षावासको रूपमा (पच्छिमिका वस्सुपनायिका) बस्नु हुन्छ । आषाढ वा श्रावण जुनसुकै पूर्णिमाको दिनदेखि वर्षावास बसेपनि पुरा तीन महीनासम्म एक ठाउँ/स्थानमा बस्नुपर्ने कुरा भिक्षु विनय प्रातिमोक्षले सूचित गरेको पाइन्छ ।

यसरी तीन महीनासम्म एकै ठाउँमा मात्र बसी जीवन व्यतीत गर्ने चर्यालाई वर्षावास भनिन्छ । वर्षावास बस्दाखेरी तीन महीनासम्म यताउती कहिँ नगई अटूट रूपमा एकै ठाउँमा बस्नुपर्छ भन्ने कट्टरपनाको नियम छैन । यदाकदा अत्यन्त जरूरी काम परेमा बाहिर बास बस्न गएपनि हुने आज्ञा दिइएको पाइन्छ । तर बाहिर गएतापनि सातदिन भित्रमा फर्किने हिसाबले जानु हुन्छ, जसलाई “सत्ताहकरण” भनिन्छ । निम्न उल्लेखित

शर्त (अभ्र बिना सन्देश भएपनि) हरूका आधारमा सत्ताहकरण गरी बाहिर बास बस्न जानु हुन्छ । ती क्रमशः

- (१) आफ्नो धर्ममित्र (भिक्षु, भिक्षुणी वा श्रामणेरहरू) तथा आमा-बाबुहरूलाई बिसन्धो भएमा हेरविचारार्थ बाहिर गएपनि हुन्छ ।
- (२) आफ्ना धर्ममित्रहरू मैथुन (यौन) असन्तोष अतृप्तिका कारणले चीवर परित्याग गर्ने इच्छा गरिरहेको भिक्षुले थाहापाएको खण्डमा, त्यो भिक्षुले सम्बन्धित भिक्षुलाई बताउन (समाधानार्थ) गएपनि हुन्छ ।
- (३) संघको लागि गरिनु पर्ने कर्तव्य पनि हुन्छन् । जस्तो कि वर्षावासको समयमा विहार बिग्रेमा (भत्किनु) विहार पुनः निर्माणार्थ भिक्षुले भौतिक सर-समान खोज्न गएपनि हुन्छ ।
- (४) दायक (उपासकोपासिका) हरूले शुभकार्य (कुशल) बृद्धि गर्ने मनसाय राखी भिक्षुलाई निमन्त्रणा गऱ्यो भने उनीहरूमा भएको श्रद्धा-विश्वासको कदरार्थ टेवा दिन बाहिर गएपनि हुन्छ ।

यसरी माथि उल्लेख भएअनुसार त्यस्तो अवस्थामा सत्ताहकरण गरी वर्षावास बसेको स्थानबाट अन्यत्र सातदिन भित्रमा फर्किने हिसाबले जानुहुने रहेछ । परन्तु यसो भएतापनि यदि वर्षावास बस्ने स्थानमा कुनै प्रकारको विघ्नबाधा वा डरलाग्दा घटना घटेमा त्यहाँ नबसी यद्यपि आपत्ति (दोष) लागेमा पनि वर्षावास अपूर्ण गरी वर्षावास त्यागे पनि हुँदोरहेछ ।

जुन अवस्थाहरू निम्न प्रकार छन्-

- (१) भिक्षुहरूलाई डरलाग्दा-घातक जनावर, डाँका (चोर) तथा भूत-प्रेतहरूबाट भय-त्रास वा विघ्न बाधा भएमा ।
- (२) बस्ने ठाउँमा आगो लागेमा वा पानी (खोला) ले बगाएर लगेमा ।
- (३) माथि (नं. १) उल्लेख भए बमोजिम भिक्षाटन जाने घरमा (गोचरगाम) भय-त्रास उत्पन्न भए भिक्षुहरूलाई भिक्षा माग्न जान कठिन हुन्छ । यसरी दायकहरू बसाई-सराई गरी गएमा उनीहरूसँगै भिक्षु पनि अन्यत्र गए हुन्छ ।
- (४) भिक्षुलाई आवश्यकता अनुसार खाना, औषधी प्राप्त नभएमा अथवा आफूलाई आवश्यकता अनुसार टेवा दिनेहरू नभएमा यस्तो अवस्थामा भिक्षुले आधारभूत आवश्यकता परिपूर्ति गर्न प्रयास गर्नुपर्छ । यदि परिपूर्ति हुने सम्भावना छैन भने त्यो स्थान छोडेर गएपनि हुन्छ । (स्वयं बुद्ध आफ्ना शिष्य भिक्षुहरूका साथ वेरन्जा भन्ने ठाउँमा वर्षावासको लागि पाल्नु हुँदा त्यहाँ चामलको भाऊ अति महँगो परिरहेकोले भिक्षुसंग भोकै हुनु परेको थियो । तर यसो हुँदा पनि भगवान् बुद्धले त्यो ठाउँ छोड्नुभएन । विकल्पमा अन्य आहार सेवन गरेर भएपनि उहाँले वर्षावास कटाउनु भयो ।
- (५) कोही स्त्रीमहिला भिक्षुलाई फँसाउन (आकर्षित) आएमा वा त्यहाँ आफ्ना नाता-कुटुम्ब र इष्टमित्रहरू आई अनेक प्रकारका चीज वस्तुको लोभ देखाई तगारो (

बाधाअड्चन) हाल्न आएमा भिक्षुको मन स्वभावतः परिवर्तन भई ब्रह्मचर्या जीवनलाई खतरा उत्पन्न हुनेछ । यसरी खतराजन्य छ भन्ने विचार आएमा त्यो ठाउँ त्याग्न सकिन्छ । साथै त्यहाँ बिना हकदारको सम्पत्ति देखेमा (पाउनु) त्यो ठाउँ छोड्न सकिन्छ ताकि अनावश्यक दोषारोपरण नआओस् ।

- (६) अन्य विहार आरामका संघ टुक्रिन लागेमा वा टुक्रिएमा (संघ भेद) वर्षावास बसेको भिक्षु मेल-मिलापको वातावरण (पुनर्मिलन) श्रृजना गर्न गएपनि हुन्छ ।

माथि उल्लेख भएका स्थिति उत्पन्न भएर पनि यदि सातदिनभित्र फर्किन सकेमा सत्ताहकरणीय गरी वर्षावास सम्पन्न गर्नु हुँदोरहेछ । सत्ताहकरण वा सचे मे अन्तरायो न भविस्सं सत्ताहव्यन्तरे निवत्तिस्सं अर्थात् यदि मलाई केही विघ्नबाधा आएन भने एक सप्ताहभित्र आवासमै फर्किनेछु ।

यसरी आजसम्म वर्षावास बस्ने प्रचलन जीवितै छ । स्वयं भगवान् बुद्ध पनि वर्षावास बस्नुहुन्थ्यो । वर्षावासको समयमा उहाँको चारिका बन्द हुने गर्थ्यो । एउटा-एउटा विहारमा भिक्षुहरू एकै ठाउँमा तीन महिना बस्नु हुन्छ । उपासकोपासिका (इच्छुक)हरू आई भिक्षुहरूलाई वर्षावासको लागि निमन्त्रणा गर्छन् र तीन महिनासम्म खानापिना आदिको व्यवस्था गरिदिन्छन् अनि भिक्षुहरूपिन स्वाध्ययन, स्व-अभ्यास र उपासकोपासिकाहरूलाई धर्मदेशना गर्नुहुन्छ । यसरी दुबै पक्षका बीचमा आदान-प्रतिदान हुने गर्छ ।

वर्तमान नेपालका थेरवादी भिक्षुहरू माथि उल्लेख्य समयमा वर्षावास बस्नुहुन्छ । यो प्रचलन आजसम्म विशेषतः थाइल्याण्ड, बर्मा, श्रीलंका आदि थेरवाद बुद्ध धर्मको बाहुल्य रहेका देशहरूमा प्रचलित नै छन् । वर्षावासको समाप्ति वा अवसान कति पुन्ही (कार्तिक पूर्णिमा) का दिनमा हुन्छ । (दुतीय वर्षावास बस्नेहरूको चाहिँ मंसिर वा सकिमिला पूर्णिमाका दिन मात्र वर्षावास समाप्ति हुन्छ ।)

वर्षावास समाप्तिको लगतै भिक्षुहरू निश्चित ठाउँ (खोलामा, सीमागृह) मा जानुभई प्रवारणा कर्म गर्नुहुन्छ । त्यतिबेला भिक्षुहरू वार्षिक रूपले दृष्ट, श्रुत र परिशंकित अपराधको परिमार्जन (परिशुद्धि र आत्मालोचना) गर्न एक आपसमा विनयानुमोदन गर्ने गर्छन् । अहं आवुसो/भन्ते ! आयुस्मन्तं पवारेमि दिट्ठेन वा सुतेन वा परिसंकाय वा वदन्तु मं आयुस्मन्तं अनुकम्पं उपादाय अनुकम्पं उपादाय पस्सन्तो पटिकरिस्सामि अर्थात् आवुसो/साथी यो वर्षावास तीन महिनाभित्र म आयुष्मान् समक्ष अनुरोध गर्दछु, यदि मेरो मन, वचन र शरीरद्वारा केही गल्ती भएको देखिए, सुनिए वा शंका भए कृपागरी प्रकाश पार्नुहोस्, म त्यसको प्रतिकार गरुं, सुधार गरुं । (उपोसथ कर्म पाक्षिक परिशुद्धिका लागि गरिन्छ ।)

वर्षावास समाप्तिको लगतै कार्तिक (कति पुन्ही) पूर्णिमादेखि मंसिर (सकिमिला पुन्ही) पूर्णिमाका दिनसम्म वर्षावास बस्नको लागि निमन्त्रणा दिने दायकहरूबाट कठिन चीवर दान दिने प्रथा रहेको छ । कति पुन्ही समाप्तिको लगतै प्रायः

वर्षावास बसेको हरेक विहारहरूमा कथिनोत्सव वा कठिन चीवर दान धुमधामसँग मनाइने हुन्छ । कथिन चीवर दान आफ्नै महत्त्व र विशेषताले उच्च देखिन्छ । थेरवाद बौद्ध जगतमा यस्ताई ठूलो श्रद्धाका साथ मानिदै आएको छ । वर्षावासको विधान भएको हुँदा नै कथिन चीवर दानको प्रचलन सुस्वात भएको मान्न सकिन्छ । (अखिल नेपाल भिक्षु महासंघको बुलेटिन वर्ष २ अङ्क ६, २०५२, श्रावण पूर्णिमा)

वर्तमानमा उत्सवमय कथिन

कथिन उत्सवको आफ्नै निदान-इतिहास, महत्त्व र विशेषताका कारण यसले यौटा छुट्टै थेरवादी धार्मिक संस्कृतिको स्वस्म लिइसकेको छ । विनयग्रन्थअनुसार बुद्धको समयमा यातायात असुविधा तथा वर्षायामको कारणले उत्पन्न हुने जीवहरूको उपघात हुने अपवादबाट बच्न, वर्षाले रूभी हुने रोगबाट मुक्त हुन, धर्मको गहिरो अध्ययन-अध्यापन, ध्यानाभ्यास, आध्यात्मिक-मानसिक चिन्तनको विकासकासाथै श्रद्धालु अनुयायी

उपासकउपासिकाहरूले पनि धर्मश्रवण गरी ज्ञानलाभ गर्छन् भन्ने रचनात्मक अवधारणाको विकसित स्वस्व 'वर्षावास' को विधान भएको देखिन्छ । यसरी नै एउटै विहारमा तीन महिनासम्म अक्षुण्ण रूपमा निवासगरी धर्मको अभ्यास गर्ने विनय-नियमको दृष्टिकोणबाट भिक्षुहरूका लागि सुविधा व्यवस्थाका लागि स्वयं बुद्धकै विद्यमान अवस्थामै प्रचलनमा देखिएको सांस्कृतिक विधान हो- कथिन चीवर दान ।

वास्तवमा निश्चित नियमको दायराभित्र रहेर विनय-नियमपूर्वक मात्र सम्पन्न गर्नसकिने भएर 'कथिन' भनिएको हो । 'कथिन वा कठिन' लाई सर्वसाधारणले धेरै गाह्रो वा कठिनकै रूपमा जानिरहेका छन् । 'कथिन उत्सव' निश्चित नियम र परिधिभित्र आबद्धभई सश्रद्धाले गर्ने धार्मिक कार्य हो । यसलाई आकाशबाट अवतरितभै महान आनिशंस प्राप्त हुने दानमध्ये एक उत्कृष्ट दानको रूपमा धर्मग्रन्थमा उल्लेख भएको छ । त्यसो आजभोलि 'कथिनोत्सव' मान्नु विहार र भिक्षुहरूका लागि प्रतिष्ठा र गर्वको विषय बन्दै गएको छ भने प्रतिस्पर्धात्मक एवं बाह्य प्रदर्शनमा बढावा दिंदै अघिबढ्ने प्रयासबाट सम्बन्धित पक्ष सचेत हुनुपर्ने देखिन्छ, अन्यथा विकृतिले ठाउँ पाउने हुन्छ । हामी सम्बन्धित पक्षले नै यसलाई प्रतिष्ठा र गौरवको विषय ठानेर जसरी हुन्छ धेरै भन्ते, अनागारिका, उपासकपासिकाहरूको भीडभाड र सहभागिता गराउने, हाम्रो विहारमा यतिले दान दिए, यत्तिका भीड जम्मा भए, अरूमा भन्दा बढी दानकार्य भए..... भन्ने जस्ता आवश्यक-अनावश्यक

चर्चालाई गर्व र प्रतिष्ठाको विषय बनाइनु हुन्न ।

कुनैपनि धर्मसंस्कृतिले आध्यात्मिक सुखशान्तिको अलावा त्यसले सामाजिक परिवर्तनमा भूमिका निर्वाह गर्न सके, त्यसलाई जनस्तरबाट धान्न सके, त्यसलाई सहजरूपबाट अपनाउँदै जानसके, आर्थिक मितव्ययी अपनाउन सके त्यस किसिमको सांस्कृतिक धरोहरले जरो गाड्दै जाने स्वाभाविक कुरा हुन् । जहाँसम्म कथिनोत्सवको कुरा छ, यसलाई उत्सवमै मात्र सीमित गर्ने सोचबाट हामी सम्बन्धित सचेत हुनुपर्छ भन्ने मान्यताको कदर गरिनु हाम्रै लागि सुखद् विषय हुनसक्छ ।

श्रद्धा र आस्थासहित कथिनोत्सवमा हुने दान-प्रदानको संस्कार निश्चय पनि धर्मगौरवको विषय हो । तर दान दिने दाताहरूले घम्साघम्सि गरी दान गर्न जुन आतुरता प्रदर्शन गर्छन्, त्यसलाई व्यवस्थित, शिष्ट, सौम्यता अपनाउन सके अझ राम्रो हुने देखिन्छ । यसरी दानदिदाको सुखद् आनन्द धर्मप्रीतिमा परिणत हुने सुनिश्चित छ । जे होस् हामीले मानेरै, भित्रि हृदयदेखि स्वीकार गरेरै प्रतिष्ठित भएको धार्मिक कार्यलाई हामी सम्बन्धित जो सुकै होउन्, सबैले धर्मगौरवपूर्वक त्यस धर्मकार्यलाई निरन्तरता दिने चेष्टा हामीमै हुनु नितान्त आवश्यक छ । हाम्रो धर्मसंस्कृतिलाई हामी आफैले गौरवपूर्ण तवरले स्वीकार गर्न सक्दैनौं, हिच्किचाउँछौं, कर मेट्नेसरी व्यवहार गर्छौं भने अरूले त्यसलाई मान्नुपर्छ भनेर हामीले कसलाई सुनाउने, कसको लागि लेख्ने, सुनाउने लेख्ने नै गरेपनि सुन्नै पर्छ, पढ्नै पर्छ भनेर हामीले दावा कसरी गर्ने ? यो विचारणीय

कुरा हो ।

अनुशासनको विषय नै यस्तो हुँदो रहेछ कि बनाई र लेखाईमा जति सहज भएपनि गराई र कार्यरूपमा देखिइनु कठिन हुँदोरहेछ । जे होस् आफ्ना अनुयायीहरूलाई सौम्य तरिकामा सार्वजनिक स्थलमा कसरी विधिव्यवहार गरिनु पर्छ, कसरी अधि बढ्ने भन्ने सिकाउने कामकर्तव्य जान्नेहरू, गुरुहरू वा सम्बन्धित सबैको कर्तव्य हो ।

नेपालमा थेरवाद बुद्धशासनभिन्न सांस्कृतिक वार्षिक पर्वको रूपमा अगाडि बढेको धर्मगौरवमय कथिन उत्सवलाई निरन्तरता दिने कार्यमा एकरूपताका लागि, ज्ञानवर्द्धक एवं चारित्रिक र आध्यात्मिक ज्ञान अभिवृद्धि गर्ने, मानसिक सुखशान्ति विकास गर्नेतर्फ केन्द्रित गर्न हामी सबै सम्बद्ध अनुयायीहरूले धर्मको मर्मलाई ख्याल गरी कथिन उत्सवलाई धर्मगौरवका साथ अपनाऔं/अपनाउनेतर्फ सचेत होऔं ।

Dhamma.Digital

धर्मको नाउँमा हिंसा त्यागौं

मानव जीवनमा कुनै न कुनै जात्रापात्रा, रीतिथिति, संस्कृति, मनोरन्जन आदि पक्षले प्रभावकारी भूमिका निभाइराखेको हुन्छ । समाज, धर्म, जातीयता, क्षेत्रीयता आदिको प्रभावले संस्कृतिलाई दिशानिर्देश गरिरहेको हुन्छ । हाम्रो देश नेपाल विविध धर्म, संस्कृति, जातजाति, भाषाभाषी, भेषभूषा, रहनसहनले भरिपूर्ण राष्ट्र हो । यहाँ हामीले अनेकतामा एकता, विविधतामा एकताको सूत्रले प्रभावकारी भूमिका निभाइराखेको अनुभूत गरिराखेका छौं । अभ्र परिवर्तित राजनैतिक परिवेशमा गणतान्त्रिकमूलक राष्ट्र नेपालमा राज्यको पुनःसंरचनार्थ संविधान निर्माणको यो संवेदनशील घडीमा राष्ट्र र जनताको दूरगामी भलोहित हुने जनस्तरीय वा जनमुखी संविधान लेखिनु सबैका लागि सुखकर विषय हुनसक्छ । धर्मनिरपेक्ष राष्ट्र नेपालमा राज्यले कुनैपनि धर्मलाई काखी नच्याप्ने, सबै धर्मलाई समान व्यवहार गर्ने नीतिनियम तर्जुमा गरिनु पर्छ । कसैलाई काखा त कसैलाई पाखाको नीति अवलम्बन गर्नु घातकसिद्ध हुनेछ । अब परिवर्तित राष्ट्र गणतन्त्र नेपालमा स्थापित धर्म र समाजले पनि सही बाटो अवलम्बन गरिदैं अगाडि बढ्ने अवस्था सृजना भएको छ । धर्मको हवाला दिंदै बलिप्रथालाई प्रश्रय दिने परम्परालाई सनै सनै वा विस्तारै भएपनि एकपछि अर्को गर्दै अन्त्य गरिनु र त्यसो गर्न प्रोत्साहित गर्नु समष्टिगत सुखकर-शान्तिकर विषय भएको छ ।

तथागत शास्ता भन्नुहुन्छ- अत्तानं उपमं क्त्वा न हनेय्य न घातये अर्थात् हामीले आफूलाई उपमा बनाएर अरूलाई त्यस्तै

व्यवहार गर्ने, कसैको घातप्रतिघात गरिनुहुन्न । चतुरार्यसत्यअन्तर्गत अष्टाङ्गिक मार्गको सम्मा आजीवो अर्थात् सम्यक् आजीविकाअनुरूप सत्त्वगणिज्जा-शस्त्र व्यापार, सत्त्वगणिज्जा-प्राणी व्यापार, मंसवगणिज्जा-मासुको व्यापार, मज्जवगणिज्जा-मद्य व्यापार, विसवगणिज्जा-विष व्यापारलाई समेत सही आजीविका विपरीत भन्नुभएको जीवनोपयोगी सन्देश यहाँ विचारणीय पक्ष हुन् । समय परिस्थिति परिवर्तन हुँदै अगाडि बढ्नु स्वाभाविक हो तर वर्तमान नेपालमा अद्यावधि चलनचल्तीमा देखिँदैआएको यावत विधिव्यवहारमा वास्तविक धर्मकर्मलाई असुहाउँदो कयौं रीतिथितिमा आबद्धता अभै देखिएको छ । समयपरिस्थिति, समयसापेक्षित तरहले परिमार्जित परिष्कृत भएर अगाडि नबढ्ने, परम्पराको ढोङ्ग रचेर कट्टरपनालाई मात्र बढावा दिँदै अगाडि बढ्नु स्वयं घातकसिद्ध हुन्छ या फलिफाप हुन्छ यसमा हामी सबैले ठण्डा दिमागले सोच्नुपर्ने बेला आएको छ ।

धर्म र संस्कृतिको नाउँमा सबैभन्दा काटमार पशुपंक्षी बलिदिने कारुणिक हिंसा कार्य दसैमा हुने गर्दछ । दसै कसैका लागि सुख त कसैका लागि दशाजस्तै हुने गर्छ । दसैलाई मोहनी नखः भन्ने गरिएभै त्यही दसै कसैलाई बहनी (रात) जस्तै हुने गर्छ । मोहनीकै समयमा नवमीका दिन स्याक्व त्याक्व यानिकी मारिएजति दाईंमारा (जति मार्न सक्यो आफ्नै जीत) भन्ने अभिसोच कट्टररूपमा धारण गर्नेहरू अभै यथेष्ट छन् । धर्मको नाउँमा हिंसाकर्म वा बलिप्रथालाई निरन्तरता दिनु सही वा गलत यसमा विचार विमर्श गरिनु पर्छ । पुनर्विचार गर्दै अगाडि बढ्ने जमर्को हामी आफैले गर्ने पर्छ ।

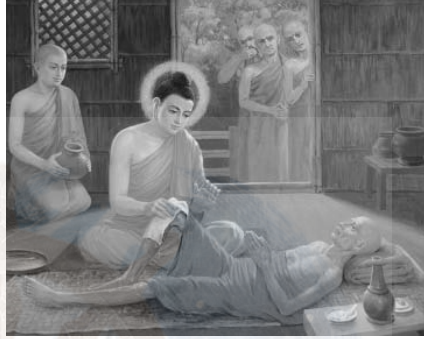
चाडपर्वको नाउँमा शक्तिपीठहरूमा घम्साघम्सी भीड भइरहेको हुन्छ । वास्तवमा मानसिक सुखशान्ति तथा आध्यात्मिक

आनन्द प्राप्तिका लागि पीठमा जाने, दुःख-पीडा र अशान्तिबाट छुटकारा प्राप्त गर्न मठमन्दिरमा गइसकेपछि सुखशान्ति वा आनन्दको अनुभूति प्राप्त हुन्छ तर विडम्बना तीनै मठमन्दिरमा पशुपंक्षीलाई क्रूरतापूर्वक हत्या गरी बलि दिइरहेको कारुणिक हृदयविदारक दृश्यले हामीलाई अशान्त पारिदिन्छ । वस्तुतः कुनैपनि धर्मगुरु, धर्मशास्त्रले कसैको हिंसा गर, बध गर, बलि चढाऊ अनि धर्मप्राप्त हुन्छ भनेर सिकाएकै हुँदैन । जीवित प्राणीको हिंसा गरी रगत पिउने द्यौता कस्तो द्यौता होला ? बलिको अपेक्षा गर्ने देवदेवी कस्ता होलान् ? बलिप्रथालाई प्रश्रय दिई धर्मको अपव्याख्या गर्नेहरूले अब पुनर्विचार गर्ने बेला भएको छ । वास्तवमा मार्नु नै हाम्रो धर्म हो भने पाप के हो त ? यसलाई कुन मुखले जवाफ दिने ? यथार्थतः देवदेवीको बहानामा आफ्नो पेट भर्ने अनि आफू पापबाट बच्ने भूठो कथाहरू रचना गर्दै अगाडि त बढिरहेका छैनौं हामी ? चारैतिर धर्म-संस्कृतिको नाउँमा हिंसामय बलिप्रथालाई अंगाली हिंसामै रमाउँदा त्यस किसिमको हत्याहिंसात्मक दृश्यले हामीलाई विक्षिप्त बनाउँछ, विक्षिप्त मानसिकताले शान्ति र आध्यात्मिक सुखको अनुभूति कसरी गर्ने ? यसउसले धर्मको नाउँमा बलिप्रथालाई निस्तेज पारिनु राज्यको दायित्व भएको छ । राज्य एवं प्रशासनले समेत बलिप्रथालाई अन्त्य गर्न रचनात्मक पहल गर्ने पर्छ । अभि कुनैपनि मठमन्दिर, बहाःबही आदि धार्मिक क्षेत्र हिंसामुक्त शान्ति क्षेत्र भनी घोषणा गर्नुपर्छ । संविधानमै संस्कृति र धर्मको नाउँमा बलिप्रथालाई अन्त्य गरिनुपर्ने स्पष्ट कानूनी विधान लेखिनु सबैका लागि सुखशान्तिको विषय हुनेछ ।

व्याधिपि दुःखो : रोग हनु दुःख

त थ । ग त
शास्ताले महान धर्मचक्र
प्रवर्तन सूत्र देशना
गर्नुहुँदा दुःख आर्यसत्य
(दुःख) अन्तर्गत स्पष्ट
रूपमै आज्ञा गर्नुभएको
थियो- भिक्षुहरू, दुःख
आर्यसत्य के हो ? जन्मनु

दुःख जन्म (जाति), वृद्धावस्था (जीर्ण) हुनु दुःख हो, शोक,
गर्नु दुःख हो, विलाप गर्नु दुःख हो, दौर्मनस्य उपायास दुःख
हो, अप्रिय संयोग दुःख हो, प्रिय वियोग दुःख हो, इच्छा
भएअनुसार पुरा नहुनु दुःख हो, संक्षेपमा भन्ने हो भने
पञ्चउपादानस्कन्ध (सबै भौतिक विषयवस्तहरू) अर्थात् रूप,
वेदना, संज्ञा, संस्कार र विज्ञान नै दुःख हुन् ।

उल्लेख्य दुःखसत्यमध्ये व्याधि दुःख यानि कि रोगव्याधि
दुःख विषयमा केही चर्चा गरिने छ । वस्तुतः हामी कसलाई रोग
मन पर्छ र ? हाम्रो शरीर नै रोगव्याधिको घर हो, शरीरका
प्रत्येक अङ्गप्रत्यङ्गमा रोग अन्तर्निहित हुन्छ । रोगले कहिले कुन
रूपमा सताउँछ, त्यो हामी भन्न सक्दैनौं, कसैको बसमा रहने
कुरै भएन । जतिसुकै मै हुँ भन्नेलाई पनि रोगले च्याप्दा,

रोगव्याधिले सताउँदा उसको सातु जान्छ, रोग हुँदा धैर्यतामा थीर हुन सक्नुपर्छ भनेर जसरी लेख्न सजिलो हुन्छ, जसरी प्रवचन शैलीमा भाषण छाँट्न सहज हुन्छ, परन्तु वास्तविक जीवनमा जतिबेला रोगले सताउँछ, रोगले बेसमारी च्याप्दछ त्यतिबेला जो कसैको मानसिक परीक्षणको घण्टी बज्छ ।

हामीलाई थाहा छ कि रोगले कसैलाई छोड्दैन, रोगले भिक्षु-त्यागी, भोगी, राजामहाराजा, धनीगरीब, बच्चा, बुढो, साधक, साधिका, जान्ने, नजान्ने आदि इत्यादि कुनै पनि रूपमा पक्षविपक्ष छुट्याउँदैन । स्वयं बुद्धलाई रोगमय शारीरिक पीडाको अनुभूति हुन्थ्यो । जो कसैको जीवनमा रोगव्याधि सह्य हुन्न, तथापि जो कोही रोगले ग्रसित हुनु नै पर्ने हुन्छ । रोग कसैको चाहना हुन्न परन्तु भोग र भोक धेरैको चाहनाभित्र अन्तर्निहित हुनसक्छ । अचिन्तितं पि भवति, चिन्तितं पि विनस्सति भनेभै कसैले सोच्दैन सोचेअनुरूपको रोगलाई आत्मसात गर्नुपर्ने मानवीय बाध्यताका यथेष्ट प्रमाणहरू हामी आफैले भुक्तभोगीका रूपमा देखिरहेका छौं, भोगिरहेका छौं । रोगको दुनियाँ बडो अजीवको हुन्छ, रोगले ग्रसित रोगी व्यक्ति जतिसुकै प्यारो प्रिय भएपनि उनको देखभाल, स्याहार सम्भार गर्नमा जो कोही निरन्तर रूपमा लागिपर्न सकिरहेका हुँदैनन् । आमाबुबा, गुरु, दाजुभाइ, दिदीबहिनीलगायत जो कसैलाई रोग हुँदा तिनीहरूको सही देखभाल-स्याहारसम्भार जसरी जुन रूपमा गरिनु पर्ने हो, त्यसरी हामीले पूर्णतः जिम्मेवारी वहन गर्न सकिराखेका हुन्छौं या हुँदैनौं, यो आफैमा अनुत्तरित प्रतिप्रश्न हुनसक्छ । वर्तमान

अवस्थामा पनि कयौं त्यस्ता घटना परिघटनाहरू घटिरहेका छन्, नयाँ नयाँ कथामा परिणत हुँदैछन् कि रोगीप्रतिको सेवासुश्रुषामा हामीले किन उचित ध्यान दिन सकिरहेका हुँदैनौं ? यथोचित व्यवस्था गर्नमा किन हाम्रो ध्यानाकृष्ट हुन सक्दैन ? सम्बद्ध निकाय, सम्बद्ध क्षेत्रले रोगीहरूको सेवा-व्यवस्थापनमा उचित ध्यान दिन सकिराखेका हुँदैनन् भन्ने महावग्गपालिको गिलानवत्थुकथामा उल्लेख्य यौटा प्रसिद्ध बुद्धकालीन कथात्मक चरित्र-चित्रण स्मरणीय हुनसक्छ ।^१

बुद्धद्वारा रोगी भिक्षुको सेवा

एक समयमा एकजना भिक्षुलाई रोगले च्याप्नेक्रम जारी रहयो, परिणामतः कहिँ चलमल-उट्बस गर्ने गाह्रो भयो । कोही हेरचाह गर्ने परिचारक वा धर्ममित्र साथमा हुँदैन, बिछ्याउनामै मलमुत्र त्याग्नुपर्ने बाध्यात्मक परिस्थिति श्रृजना हुन्छ । शक्तिक्षीण हुँदा आखिर कस्को के लाग्छ ? तर विडम्बना, उनको त्यो दुरावस्थाप्रति सम्बन्धित सरोकारवाला भिक्षुहरू समेत अनभिज्ञ थिए ।

संयोगवश तथागत शास्ता धर्मभण्डागारिक भिक्षु आनन्दसँगै विहारको निरीक्षण गर्नेक्रममा भगवान् तथागतले मलमुत्रसहित बिछ्याउनामै रोगले ग्रसित सो भिक्षुलाई देख्नुभयो ।

विरामी भिक्षुको समीपमा जानुभई भलाकुसारी गर्नुहुँदा-विरामी भिक्षुले आफूलाई रोगव्याधिले अति धेरै सताइरहँदा यस्तो हविगत भइरहेको छ भनी आफ्नो दुःखको कुरा सुनाउँछन् ।

त्यस्तो स्थितिमा पनि कोही परिचारक-हेरविचारक छैन भनी सोध्नुहुँदा कसैले पनि आफूलाई वास्ता गर्दैनन् भनी गुनासो गर्छन् । कुरैकुरा किन अरु कसैले बेवास्ता गरेका हुन् भनी सोधनी हुँदा स्वयं आफूले पनि कहिल्यै कसैको विरामी सेवा नगरेको हुनाले नै आज आफूलाई पर्दा कोही अगाडि नै देखा नपरेका होलान् भनी जवाफ फर्काए ।

स्वकीय सचिव भिक्षु आनन्दलाई सम्बोधन गर्नुहुँदै- आनन्द, विरामीलाई नुहाइधुवाइ दिन तुरुन्तै पानी तयार गर । अनि भगवान् स्वयंले विरामी भिक्षुको जिउमा पानी खन्याउनुहुँदै आनन्दको सहयोगमा जिउभरी सफा सुग्घर गरिदिनुभयो । आरामपूर्वक विस्तरमा सुताइदिनुभयो । त्यसपछि भिक्षु संघलाई एकत्रित गर्दै भगवान्ले विरामी भिक्षुका बारेमा प्रश्न गर्नुभयो । अरु भिक्षुहरू विरामी हुँदा त्यस भिक्षुले कहिल्यै पनि कसैको सेवा गरेकै छैन, बेवास्ता गर्ने मनोवृत्तिका भएको हुनाले उसलाई पनि विरामी पर्दा कसैले हेरविचार नगरेका हुन् भनी जवाफ फर्काए ।

त्यसपछि भगवान् बुद्धले उपस्थित सम्पूर्ण भिक्षुहरूलाई सम्बोधन गर्नुहुँदै भन्नुभयो- "हेर भिक्षुहरू ! सम्पूर्ण घरवार-परिवार त्यागेर तिमीहरू प्रव्रजित भएका छौ, आमाबाबु, दाजुभाइ, दिदीबहिनी, आफन्त को छन् र ! यहाँ तिमीहरूको सेवा गर्ने को नै छन् र ? यदि तिमीहरू एकआपसमा हेरविचार-सेवासुश्रुषा गर्दैनौ भने अरु को आएर गरिदेलान्? यदि गुरु-आचार्य होस्, उपाध्याय होस्, गुरुचेला नै किन नहोस्, विहार-धम्मावासमा

सँगै विहार गर्नेहरूले यावज्जीवन उनीहरूको सेवाटहल गरिनुपर्ने समयमा देखभाल गर्ने पर्छ, जबसम्म रोगले मुक्त हुँदैन तबसम्म सेवा गर्ने व्यवस्थापन हुनुपर्छ । यदि बेवास्ता गरिकन सेवा गर्दैनन् भने दुक्कट आपत्ति (दुष्कृत्य) दोष लाग्ने हुन्छ ।” भनी उपदेश गर्नुभयो । उहाँले आज्ञा गर्नुभयो- **यो भिक्षवे, म उपद्दहेय्य सो गिलान उपद्दहेय्य** अर्थात् भिक्षुहरू ! जसले मेरो सेवा गर्न चाहन्छौ, उसले रोगीको सेवा गर । (यो मं गिलानं उपद्दाति, सो मं उपद्दाति)

यसको लगत्तै तथागतले योग्य रोगी परिचारक-हेरविचारकमा हुनुपर्ने गुणहरूका बारेमा यसरी उपदेश गर्नुभयो-

- १) औषधी ठीक समयमा सेवन गराउन सक्ने सामर्थ्यता हुनु,
- २) अनुकूल-प्रतिकूलको ख्याल गर्न जान्ने, प्रतिकूललाई हटाई अनुकूल वातावरण तय गर्न जान्ने,
- ३) कुनै लोभ-लालचिका लागि नभई, मैत्रीयुक्त चित्तले रोगीको सेवा गर्ने,
- ४) मल-मूत्र, खकार, बान्ता आदिको सफाइमा घृणा नगर्नु,
- ५) रोगीलाई समय समयमा धार्मिक कथा सुनाउँदै सम्यक् प्रकारले धर्ममा प्रतिष्ठित गराइराख्न उत्प्रेरित गर्नसक्ने सामर्थ्यता हुनु ।

नकुलपिताको प्रश्न

यसरी नै संयुत्तनिकाय, नकुलपितुसुत्तंमा उल्लेख्य नकुलपिताको कथानक चित्रणमा रोगले ग्रस्त अवस्थामा

तथागतसँग भएको वार्तालाप यहाँ स्मरणीय छ ।^१

बुद्धसमक्ष नकुलपिताले सोधे- “भन्ते ! म जराजीर्ण बुढो छु, जन्मले जेठो छु, उपेर पुगिसकेको छु, तीनै बैस बितिसकेको छ; आतुर (बेचैन, व्याधिग्रस्त) काय छु, सधैं रोगी छु, रोगको कारणले गर्दा नै भगवान्को र मनोभावनीय (जसको सत्संगत वा दर्शन गर्दा मन हल्लुंगो हुन्छ त्यस्ता) भिक्षुहरूको नित्य दर्शनगर्न आउन सकिदैन । भन्ते ! मलाई भगवान्ले अववाद र अनुशासन (दयापूर्वक संभाई बुभाई केही कुरा केही उपदेश) गर्नुहोस् ! जुन मेरो निम्ति दीर्घकालसम्मको लागि हित र सुख हुनेछ ।”

तथागतले भन्नुभयो- “गृहपतिपुत्र ! यस्तै हो ! यस्तै हो !! यो शरीर जहिले पनि दुःखपूर्ण, रोगग्रस्त तथा बेचैन छ । यो शरीर फुलजस्तै सूक्ष्म छविले ढाकिएको छ; रोगैरोगले भरिएको छ; यो शरीर परिवहरण (परिपालन) गर्दा एकछिन मात्र आरोग्य भएको थाहा पाउन सके अरु के चाहिन्छ र ? त्यसकारण तिमिले यस्तो सिक कि- ‘आतुर (रोगग्रस्त, बेचैन) काय भएको मैले, चित्तलाई अनातुर (निरोग, चैन) पारी बसौला ।’ यही नै तिमिले सिक्न सक्नुपर्छ ।”

विरामीलाई आश्वासनको आवश्यकता

वास्तवमा विरामी हुँदा जो कसैलाई हामीले आश्वासनयुक्त आशावादी कुरा गर्नुपर्छ । कसैकसैले आशावादी कुरा गर्न नजान्दा कहिले काहि नसोचिएभै समस्या देखिन सक्छ ।

संयुक्तनिकायमा उल्लेख्य गिलान सुत्त स्मरणीय भएको हुँदा यथा सूत्रको अनुवाद उल्लेख गरिएको छ ।^३

एक समय भगवान्, शाक्य जनपदको कपिलवस्तुस्थित न्यग्रोधाराममा बस्नुभएको थियो । त्यस बखत केही भिक्षुहरू "चीवर सिद्धिएर तीन महिना पनि बितिसकेपछि भगवान् चारिकार्थ पाल्नु हुनेछ" भन्दै भगवान्को चीवर सिउँदै थिए ।

महानाम शाक्यले "चीवर सिद्धिएर तीन महिना पनि बितिसकेपछि भगवान् चारिकार्य पाल्नु हुनेछ" भन्दै केही भिक्षुहरूले भगवान्को चीवर सिउँदैछन्" भन्ने खबर सुने । अनि महानाम शाक्य जहाँ भगवान् हुनुहुन्थ्यो त्यहाँ गए । त्यहाँ पुगिसकेपछि भगवान्लाई अभिवादन गरी एक छेउमा बसे । एक छेउमा बसेका महानाम शाक्यले भगवान्लाई यस्तो बित्ति गरे :-

"भन्ते ! केही भिक्षुहरू भगवान्को चीवर सिउँदैछन्- 'चीवर सिद्धिएर तीन महिना पनि बितिसकेपछि भगवान् चारिकार्थ पाल्नु हुनेछ ।'

"भन्ते ! मैले भगवान्को श्रीमुखबाट 'प्रज्ञावान् उपासकले प्रज्ञावान् उपासकलाई, बिरामीभई दुःखित तथा पीडित भएको बेलामा उपदेश सुनाउनुपर्छ' भनी भन्नुभएको कुरा सुनेको छैन ।"

१. "हे महानाम ! प्रज्ञावान् उपासकले प्रज्ञावान् उपासकलाई बिरामीभई दुःखित तथा पीडित भएको बेलामा चार आश्वासनीय धर्महरूद्वारा आश्वासन दिनुपर्छ- 'हे आयुष्मान् धैर्य राख ! तिमीमा बुद्धप्रति गम्भीर श्रद्धा र भक्ति छ- 'वहाँ

भगवान् अरहत्, सम्यकसंबुद्ध, विद्याचरण सम्पन्न, सुगत, लोकविद्, अनुत्तर पुरुषदम्यसारथी, देवमनुष्यहरूका शास्ता, बुद्ध तथा भगवान् हुनुहुन्छ । हे आयुष्मान् ! धैर्य राख ! तिमीमा धर्मप्रति गम्भीर श्रद्धा र भक्ति छ- 'भगवान्को धर्म सु-आख्यात छ, सांदृष्टिक छ, अकालिक छ, 'आऊ हेर' भन्न योग्य छ, निर्वाण नजिक पुऱ्याउने छ तथा विज्ञहरूले प्रत्यक्ष अनुभव गर्नसक्ने छ । हे आयुष्मान् ! धैर्य राख, तिमीमा सङ्घप्रति पनि श्रद्धा र भक्त छ- 'भगवान्को श्रावकसङ्घ सु-प्रतिपन्न छ, भगवान्को श्रावकसङ्घ ऋजुप्रतिपन्न छ, भगवान्को श्रावकसङ्घ न्याय प्रतिपन्न छ, भगवान्को श्रावकसङ्घ सामिचि प्रतिपन्न छ । जो चार जोर वा आठ पुरुष पुद्गल छन् । यी नै भगवान्का श्रावकसङ्घ हुन् जो आह्वान गर्न योग्य छन्, पाहुना गर्न योग्य छन्, दक्षिणा दिन योग्य छन्, दुइहात जोर्न योग्य छन् र लोकवासीहरूको अनुपम पुण्यक्षेत्र छन् ।' यस्तैगरी तिमीमा श्रेष्ठ तथा सुन्दर शील पनि छ जो अखण्डित, अछिद्रित छ, निर्दागी छ, क्रमसहित छ, स्वातन्त्र्य छ, विज्ञप्रशंसित छ, दृष्टिद्वारा परामर्शित छैन र समाधिसंवर्तनिक पनि छ ।

२. "हे महानाम ! प्रज्ञावान् उपासकले प्रज्ञावान् उपासकलाई बिरामीभई दुःखित तथा पीडित भएको बेलामा उपरोक्त चार आशवासनीय धर्मद्वारा धैर्यदिई यस्तो सोध्नुपर्छ- 'हे आयुष्मान् ! तिम्रो मनमा आमा बाबुमाथि आशा छ कि ?' यस्तो सोध्दा यदि उसले- 'मेरो मनमा आमा-बाबुमाथि आशा छ' भनी भन्छ भने उसलाई यस्तो भन्नुपर्छ- 'हे आयुष्मान् ! तिमी

मरणस्वभावका हौ, मरणबाट बच्न सक्दैनौ । आमा-बाबुमाथि आशा राखेता पनि मर्नेछौ, न राखेता पनि मर्नेछौ । अतएव आमा-बाबुमाथिको आशालाई छाडनु नै बेश हुनेछ ।”

३. “यदि उसले ‘जो मेरो आमा-बाबुमाथि आशा थियो सो अब हटिसक्यो’ भनी भन्छ भने उसँग यस्तो सोध्नुपर्छ- ‘तिम्रो मनमा पुत्र भार्यामाथि आशा छ कि ?’ यदि उसले ‘मेरो मनमा पुत्र-भार्यामाथि आशा छ’ भन्छ भने उसलाई यस्तो भन्नुपर्छ- ‘हे आयुष्मान् ! तिम्री मरण स्वभावका हौ, मरणबाट बच्न सक्दैनौ । पुत्र-भार्यामाथि आशा राखेता पनि मर्नेछौ, न राखेता पनि मर्नेछौ । अतएव पुत्र-भार्या माथिको आशालाई छाडनुपर्ने बेश हुनेछ ।”

४. “यदि उसले ‘जो मेरो पुत्र-भार्यामाथि आशा थियो सो अब हटिसक्यो’ भन्छ भने उसँग यस्तो सोध्नुपर्छ- ‘तिम्रो मनमा मनुष्यहरूका पञ्चकामविषयभोगबारे आशा छ कि ?’, यदि उसले ‘मेरो मनमा मनुष्यहरूका पञ्चकामविषयभोगबारे आशा छ’ भन्छ भने उसलाई यस्तो भन्नुपर्छ- ‘हे आयुष्मान् मनुष्यहरूका पञ्चकामविषयभोगभन्दा दिव्य-काम-सुख अधिक सुन्दर तथा अधिक उत्तम छ । अतएव मनुष्यहरूका पञ्चकामविषयभोगबाट चित्त हटाई चातुर्महाराजजिक देवतामाथि चित्त लगाऊ ।”

५. “यदि उसले ‘मनुष्यहरूका पञ्चकामविषयभोगबाट चित्त हटाई चातुर्महाराजिक देवतामाथि चित्त लगाएकोछु’ भन्छ भने उसलाई यस्तो भन्नुपर्छ- ‘चातुर्महाराजिक देवताभन्दा तावत्त्रिंश

देवता अधिक सुन्दर तथा अधिक उत्तम छन् । अतएव चातुर्महाराजिक देवताबाट चित्त हटाई तावत्त्रिंश देवतामाथि चित्त लगाऊ ।

६. "यदि उसले चातुर्महाराजिक देवताबाट चित्त हटाई तावत्त्रिंश देवतामाथि चित्त लगाएकोछु' भन्छ भने उसललाई यस्तो भन्नुपर्छ- तावत्त्रिंश देवताभन्दा यामा देवता ...यामा देवताभन्दा तुषित देवता ...तुषित देवताभन्दा निर्माणरहित देवता ...निर्माणरति देवताभन्दा परनिर्मित वशवर्ती देवता ...परनिर्मित वशवर्ती देवताभन्दा ब्रह्मलोक अधिक सुन्दर तथा अधिक उत्तम छ । अतएव परिनिर्मित वशवर्ती देवताबाट चित्त हटाई ब्रह्मलोकमाथि चित्त लगाऊ ।"

७. "यदि उनले 'परनिर्मित वशवर्ती देवताबाट चित्त हटाई ब्रह्मलोकमाथि चित्त लगाएको छु' भन्छ भने उसलाई यस्तो भन्नुपर्छ' हे आयुष्मान् ! ब्रह्मलोक पनि अनित्यैहो, अध्रुव नै हो, स्व-काय-दृष्टि अन्तरगत हो अर्थात् आत्मभाव दृष्टिको भित्रैपर्छ । अतएव ब्रह्मलोकबाट पनि चित्त हटाई स्व-कायदृष्टि निरोध गर्नमा अर्थात् आत्मदृष्टिभावलाई हटाउनमा चित्त लगाऊ ।"

८. "यदि उसले 'ब्रह्मलोकबाट पनि चित्त हटाई स्व-कायदृष्टिभाव हटाउनमा चित्त लगाएको छु' भन्छ भने हे महानाम ! यसप्रकार विमुक्तचित्त भएको उपासकसँग, आस्रवबाट विमुक्तचित्त भएको भिक्षुबाट कुनै भिन्नता छैन भनी भन्दछु । जहाँसम्म विमुक्तिको सवालछ- दुबै विमुक्ति नै हुन् ।"

विरामी दीघावु उपासक

विरामी हुँदा सिकिराख्नुपर्ने कुरा संयुक्तनिकायको दीघावु उपासक सूत्र यहाँ सान्दर्भिक देखिन्छ । सूत्र अनुसार* एक समय भगवान् राजगृहस्थित वेणुवनको कलन्दक निवापमा बस्नुभएको थियो । त्यस समय दीघावु (=दीर्घायु) उपासक विरामी थिए-दुःखीभई अति असक्त थिए । अनि दीघावु उपासकले पिता जोतिक गृहपतिमार्फत भगवान्लाई आमन्त्रण गरे । त्यहाँ पुगेपछि विच्छ्याइ राखेको आसनमा बस्नुभएका भगवान्ले दीघावु उपासकलाई- “दीघावु ! तिमीलाई क्षमनीय र यापनीय छ ? दुःखवेदना घटेको छ कि बढेको छ ? घटेर अन्तभएको देखिन्छ कि बढेको देखिन्छ छ ?” भनी सोध्नुभयो ।

“भन्ते ! मलाई क्षमनीय र यापनीय छैन । धेरै दुःखवेदना बढेको देखिन्छ, घटेको देखिन्न । बढेको नै देखिन्छ घटेको देखिन्न ।” भनी दिघावुले जवाफ दिँदा भगवान्ले भन्नुभयो-

“दीघावु ! त्यसोभए तिमीले यसो सिक्नुपर्छ- ‘वहाँ भगवान् अरहत्, सम्यकसबुद्ध, विद्याचरण सम्पन्न, सुगत, लोकविद्, अनुत्तर पुरुषदम्यसारथी, देवमनुष्यहरूका शास्ता, बुद्ध तथा भगवान् हुनुहुन्छ’ भने बुद्धप्रति विशिष्ट प्रसन्ताले (अवेच्चप्पसादेन) सम्पन्न हुनेछु । ‘भगवान्को धर्म सु-आख्यात छ, सांदृष्टिक छ, अकालिक छ, ‘आऊ हेर’ भन्न योग्य छ, निर्वाण नजिक पुऱ्याउने छ तथा विज्ञहरूले प्रत्यक्ष अनुभव गर्नसक्ने छ’ भनी धर्मप्रति विशिष्ट प्रसन्नताले सम्पन्न हुनेछु । ‘भगवान्को श्रावकसङ्घ सु-प्रतिपन्न छ, भगवान्को श्रावकसङ्घ ऋजुप्रतिपन्न छ, भगवान्को

श्रावकसङ्घ न्याय प्रतिपन्न छ, भगवान्को श्रावकसङ्घ सामिचि प्रतिपन्न छ । जो चार जोर वा आठ पुरुष पुद्गल छन् । यी नै भगवान्का श्रावकसङ्घ हुन् जो आह्वान गर्न योग्य छन्, पाहुना गर्न योग्य छन्, दक्षिणादिन योग्य छन्, दुइहात जोर्न योग्य छन् र लोकवासीहरूको अनुपम पुण्यक्षेत्र छन् भनी सङ्घप्रति विशिष्ट प्रसन्नताले सम्पन्न हुनेछु । 'अखण्ड, अछिद्र, निर्दागी, क्रमसहित, स्वातन्त्र्य, विज्ञप्रशंसित, दृष्टिद्वारा अपरामर्शित तथा समाधिसंवर्तनिक आर्यकान्त शीलले सम्पन्न हुनेछु ।' दीघावु ! यसरी तिमिले सिक्नुपर्छ ।"

"भन्ते ! जो यी चारवटा स्रोतापत्ति अङ्गहरूका बारेमा भगवान्ले देशना गर्नुभयो- ती धर्महरू ममा मद्यमान छन् र ती धर्महरू म देख्दछु । भन्ते ! 'वहाँ भगवान् अरहत...तथा भगवान् हुनुहुन्छ' भनी म बुद्ध प्रति विशिष्ट प्रसन्नताले (अवेच्चप्पसादेन) सम्पन्न छु । 'भगवान्को धर्म सु-आख्यात छ, ...तथा विज्ञहरूले प्रत्यक्ष अनुभव गर्नसक्ने छ' भनी म धर्मप्रति विशिष्ट प्रसन्नताले सम्पन्न छु । 'भगवान्को श्रावकसङ्घ सु-पतिपन्न छ, अनुपम पुण्यक्षेत्र छन्' भनी म सङ्घप्रति विशिष्ट प्रसन्न छु । म अखण्ड, अछिद्र, ... आर्यकान्त शीलले सम्पन्न छु ।"

"दीघावु ! यदि त्यसो हो भने चारवटा स्रोतापत्ति अङ्गहरूमा प्रतिष्ठित भई तिमिले छवटा विद्यालाभी धर्महरूको उत्तरोत्तर भाविता गर । दीघावु ! यहाँ सबै संस्कारहरूमा अनित्यसंज्ञीभई विहार गर, अनित्यमा दुःखसंज्ञीभई विहार गर, दुःखमा अनात्मसंज्ञीभई, प्रहाणसंज्ञीभई, विरागसंगीभई विहार

गर । दीघावु ! यसरी तिमिले सिक्नुपर्छ ।”

“भन्ते ! जुन जुन छवटा विद्यालाभी धर्महरू भगवान्‌ले देशना गर्नुभयो- तीधर्म ममा विद्यमान् छन् र ती धर्महरू म देख्छु । भन्ते ! म सबै संस्कारहरूमा अनित्यानुपश्यीभई विहार गर्छु, अनित्यसंज्ञीभई विहार गर्छु, दुःखमा अनात्मसंज्ञीभई, प्रहाणसंज्ञीभई, विरागसंज्ञीभई तथा निरोधसंज्ञीभई विहार गर्छु भन्ते ! बरू मलाई यस्तो लाग्छ कि- मेरो मृत्युपछि यी जोतिक गृहपति दुःखमा नपर्नु ।”

“तात दीघावु ! तिमिले यस्तो मनमा राख्नु पर्दैन । तात दीघावु ! जुन कुरा भगवान्‌ले तिमिलाई भन्नुभयो उही कुरा तिमिले मनमा राख ।”

अनि दीघावु उपासकलाई यी कुराहरूद्वारा अववाद (=अर्ति बुद्धि) गर्नुभई भगवान्‌ आसनबाट उठी फर्केर जानुभयो । अनि भगवान्‌ जानुभएको केहीछिन दीघावु उपासकको मृत्युभयो । अनि केही भिक्षुहरू जहाँ भगवान्‌ हुनुहुन्थो त्यहाँ गए । त्यहाँ पुगेपछि भगवान्‌लाई अभिवादन गरी एक छेउमा बसे । एक छेउमा बसेका ती भिक्षुहरूले भगवान्‌सँग यस्तो भने “भन्ते ! दीघावु भन्ने उपासकलाई भगवान्‌ले जुन संक्षेपरूपले अववाद गर्नुभयो- उनको मृत्युभयो । उनको के गति र के अभिसमपराय होला ?”

“भिक्षु हो ! दीघावु उपासक पण्डित थिए, धर्मानुधर्म प्रतिपन्न थिए र धर्मको कारणमा मलाइ कष्ट दिएनन् । भिक्षु हो ! दीघावु उपासक पाँचै अधोभागीय संयोजनहरू^१ परिक्षीण गरी औपपातिकभई उहाँ परिनिर्वाण हुने तथा त्यसलोकबाट

पुनः यहाँ नफर्कने भएका छन् ।”

विरामी मानदिन्न गृहपति

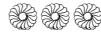
एक समय आयुष्मान् आनन्द राजगृहस्थित वेणुवनको कलन्दकनिवापमा बस्नुभएको थियो ।^६ त्यस समय मानदिन्न गृहपति अस्वस्थ भई सारै बिरामी भई दुःखित थिए । यो समाचार प्राप्तपछि आयुष्मान् आनन्द विरामी गृहपतिकहाँ पुग्नुभयो र भन्नुभयो- “गृहपति ! तिमीलाई क्षमनीय र यापनीय छ ? दुःख वेदना घटेर जान्छ कि बढेर आउँछ ? घटेर गएको देखिन्छ कि बढेर आएको देखिन्छ ?”

“भन्ते ! मलाई क्षमनीय र यापनीय छैन । मेरो दुःख वेदना बढेकै छ र घटेको छैन । बढेकै देखिन्छ र घटेको देखिंदैन । भन्ते ! यसरी दुःख वेदनाले पीडित भएर पनि यो लोकबाट (= यो शरीरबाट) अभिध्या दौर्मनस्यलाई हटाउनकोनिमित्त आतप्तयुक्त भई, ज्ञानवान् तथा स्मृतिमान् भई कायमा कायानुपश्यी भई म विहार गर्छु । ...वेदनामा वेदनानुपश्यी भई...चित्तमा चित्तानुपश्यी भई ...तथा धर्ममा धर्मानुपश्यी भई म विहार गर्छु । भन्ते ! भगवान्ले जुन पाँच अधोभागीय संयोजनहरू^७ बताउनुभएको छ, भन्ते ! तीमध्ये कुनैपनि संयोजन ममा प्रहीण नभएको म देखिदु ।”

“गृहपति ! तिम्रोनिमित्त लाभ हो, गृहपति ! तिम्रोनिमित्त सुलाभ हो !! गृहपति ! तिमीले अनागामी फलको व्याकरण गर्नु ।”

पादटिप्पणी :

- १) श्रोतः आचार्य सत्यनारायण गोयन्का, **बुद्धजीवन-चित्रावली**, (इगतपुरी : विपश्यना विशोधन विन्यास, इ. सं. २००९), पृ. १४६ मा उद्धृत महावग्गपालि, ३६५, गिलानवत्थुकथा ।
- २) आचार्य भिक्षु अमृतानन्द, **बुद्धकालीन गृहस्थी भाग-१**, (काठमाडौं : आनन्द कुटी विहार गुठी, वि. सं. २०२९) पृ. ४२३ मा उल्लेख्य संयुत्तनिकाय, नकुलपितुसुत्तं ।
- ३) **ऐजन**, पृ. २६३ मा उल्लेख्य गिलान सुत्तं ।
- ४) आचार्य भिक्षु अमृतानन्द, **बुद्धकालीन गृहस्थी भाग-२**, (काठमाडौं : आनन्द कुटी विहार गुठी, वि. सं. २०३५) पृ. ३५४ मा उल्लेख्य संयुत्तनिकाय, दीघावुत्तपासकसुत्तं, सोतापत्तिसंयुत्तं, अट्टकथा
- ५) आचार्य भिक्षु अमृतानन्द, **बुद्धकालीन गृहस्थी भाग-३**, (काठमाडौं : आनन्द कुटी विहार गुठी, वि. सं. २०३६) पृ. १९५ मा उल्लेख्य भएअनुसार पाँच अधोभागीय संयोजनहरू भनेका यी हुन् - १) सत्कायदृष्टिसंयोजन, २) विचिकित्सासंयोजन, ३) शीलव्रतपरामर्शसंयोजन, ४) कामच्छन्दसंयोजन र ५) ब्यापादसंयोजन । विभं. पा. पृ. ४५२: पञ्चकमातिकानिद्देशो, खुद्दकवत्थुविभङ्गो: सं. नि. IV पृ. ५९: ओरम्भागियसुत्तं मग्गसंयुत्तं ।
- ६) **ऐजन**, पृ. १९२-१९५ मा उल्लेख्य संयुत्तनिकाय, मानदिन्नसुत्तं, सतिपट्टानसंयुत्तं ।
- ७) पूर्ववत् पादटिप्पणी सं. ५ ।

मिलिन्द प्रश्नमा रोगव्याधि र वेदनासम्बन्धी चर्चा

अरहत सुख-दुःखसम्बन्धी प्रश्न¹

राजाले सोधे - "भन्ते ! जसले फेरि जन्म लिंदैन के उसले वेदना (सुख या दुःख) अनुभव गर्छ ?" स्थविरले उत्तर दिनुभयो - "कुनैलाई अनुभव गर्छ कुनैलाई अनुभव गर्दैन ।" "कुनलाई अनुभव गर्छ र कुनलाई अनुभव गर्दैन ?" "शरीरमा हुने वेदनालाई अनुभव गर्छ र चैतसिक वेदना (मनमा हुने वेदना) लाई अनुभव गर्दैन ।" भन्ते ! यो कसरी ?" "शरीरमा उत्पन्न हुने वेदनाको जुन हेतु र प्रत्यय छ, त्यो बन्द नभएको कारण उसले अनुभव गरिरहन्छ ।" "चित्तमा वेदना उत्पन्न हुने जुन हेतु र प्रत्यय छ, त्यो बन्द भएपछि उसले त्यसलाई अनुभव गर्दैन ।" "महाराज ! भगवान्ले पनि भन्नुभएको छ कि एकमात्र वेदनालाई अनुभव गर्दछ । त्यो हो - शरीरमा उत्पन्न हुने; चित्तमा उत्पन्न हुनेलाई होइन ।"

"भन्ते नागसेन ! जसले दुःखवेदनालाई अनुभव गरिरहन्छ उसले आफ्नो शरीरलाई किन त्याग्दैन ?" "महाराज ! अर्हत्हरूलाई न कुनै इच्छा रहन्छ, न कुनै अनिच्छा नै । उनीहरू काँचो फललाई भार्न चाहँदैनन् । पण्डित व्यक्तिहरू पाक्ने बेलासम्म पर्खन्छन् । महाराज ! धर्मसेनापति सारिपुत्रले भन्नुभएको छ - "न मलाई मर्ने इच्छा छ न बाँच्ने । जसरी कुनै ज्यामीले काम

गरिसकेपछि आफ्नो ज्याला लिन पर्खन्छ, त्यसरी नै, म पनि आफ्नो समयको प्रतीक्षा गरीरहेको छु । न मलाई मर्ने चाहना छ, न बाँच्ने । ज्ञानपूर्वक सावधान भएर आफ्नो समयको प्रतीक्षा गरिरहेको छु ।”

वेदनाको विषयमा प्रश्न^३

राजाले सोधे - “भन्ते नागसेन ! के सुखवेदना कुशल, अकुशल या अव्याकृत हुन्छ ?” “महाराज ! यी तीनवटै हुन सक्छ ।” भन्ते ! यदि जो कुशल छ, दुःख दिने खालको छैन र जो दुःख दिने खालको छ, त्यो कुशल होइन । त्यसो हो भने यस्तो कुनै कुशल छैन जो दुःख दिने खालको होस् ।”

“महाराज ! यदि कसैले आफ्नो एक हातमा बलिरहेको भलभलाउँदो फलामको गोला डल्ला लेओस् अनि अर्को हातमा बरफको एउटा ठूलो टुक्रा । के त्यो दुईवटाले कष्ट दिन्छ कि दिंदैन ?” “हो भन्ते ! दुइटैले नै उसलाई कष्ट दिन्छ ।” “महाराज ! के ती दुवै ताता हुन् ?” “होइन भन्ते !” “त्यसो हो भने के दुइटै चिसा हुन् ?” “त्यो पनि होइन भन्ते !”

“त्यसो हो भने आफ्नो गल्ती स्वीकार गर्नुहोस् । यदि तातोले नै कष्ट दिने हो भने ती दुइटै तातो न भएकोले कष्ट नहुनु पर्ने हो । यदि चिसोले कष्ट दिने भए दुइटै चिसो नभएको हुँदा कष्ट नदिनुपर्ने हो । महाराज ! त्यसो हो भने ती दुइटाले कसरी कष्ट दिए त ? किनकि ती दुइटै न तातो हुन् न चिसो ! एउटा तातो छ भने अर्को चिसो । दुइटैले कष्ट

दिइराखेका छन् । त्यसो हुनु नपर्ने हो ।”

“भन्ते ! तपाईं जस्ता वक्तासँग म कुरा गर्न सकिदैन ।
कृपया भन्नुहोस् कि कुरो के हो ।”

त्यसपछि स्थविरले अभिधर्म अनुकूल व्याख्या गरेर राजालाई सम्झाए - “महाराज ! यी छ सांसारिक जीवनका सुख हुन् अनि यी छ त्यागमय जीवनका । यी छ सांसारिक जीवनका दुःख हुन् र यी छ त्यागमय जीवनका । यी छ सांसारिक जीवनका उपेक्षा हुन् र यी छ त्यागमय जीवनका । यसरी सबै मिलाएर ३६ प्रकारका वेदनाहरू छन् । यसरू भूतकालका ३६ वेदनाहरू, भविष्यत्कालका ३६ वेदनाहरू र वर्तमानकालका ३६ वेदनाहरू गरी सबैलाई एक ठाउँमा जोड्दा जम्मा १०८ प्रकारका वेदनाहरू हुने भए ।”

“भन्ते ! तपाईंले ठीक भन्नुभयो ।”

वेदनाको लक्षण-प्रश्न^३

“भन्ते नागसेन ! वेदनाको लक्षण के हो ?”

“महाराज ! ‘अनुभव गर्नु’ वेदनाको लक्षण हो ।”

“कृपया, उपमा दिएर सम्झाउनुहोस् ।”

“महाराज ! जस्तो कि कुनै मानिसले राजाको सेवा गऱ्यो । राजा ऊदेखि खुसी भएर उसलाई कुनै ठूलो पद दिए । उसले त्यो पदपाएपछि ऐश आराम मोजमज्जामा रहन थाल्यो । अब, उसको मनमा यस्तो विचार आयो- ‘मैले पहिले राजाको सेवा गरेँ, त्यसै कारणले गर्दा राजा खुसी भएर मलाई

यो पद दिए । त्यस बेलादेखि अहिलेसम्म यो ऐशआरामको अनुभव गर्दछु । महाराजा ! त्यस्तै कुनै व्यक्तिले पुण्य कर्म गरेर मरेपछि स्वर्गलोकमा उत्पन्न भएर सुगति प्राप्त गर्‍यो । त्यहाँ उसले पाँच दिव्यकामगुणहरूको उपभोग गर्‍यो । उसको मनमा यस्तो विचार आयो- मैले पहिले पुण्य कर्म गरेँ, त्यसैले मैले यी पाँच दिव्यकामगुणहरूको अनुभव गर्दछु । महाराज ! यसरी अनुभव हुनु, अनुभव गर्नु वेदनको पहिचान हो ।”

“भन्ते ! तपाईंले ठीक भन्नुभयो ।”

बुद्धको निरोगी विषयमा प्रश्न^४

“ भन्ते नागसेन ! भगवान्‌ले यसो भन्नुभएको छ- ‘भिक्षु हो ! म ब्राह्मण हुँ, आत्मत्यागी, आचरणमा आबद्ध, अन्तिम शरीरलाई धारण गर्ने र अलौकिक वैद्य या शल्यचिकित्सक ।’ उहाँले यो पनि भन्नुभयो कि- ‘भिक्षु हो ! मेरो श्रावक भिक्षुहरूमा सबैभन्दा निरोगी रहनेमा वक्कुल (बाकुल) हो ।”^५ यस्तो देखिन्छ कि भगवान्‌ अनेकपल्ट अस्वस्थ हुनुभएको थियो (क) भन्ते नागसेन ! यदि भगवान्‌ साँच्चै अलौकिक हुनुहुन्थ्यो भने, स्थविर वक्कुलको विषयमा जे भनिएको हो, त्यो भूटो ठहरिन्छ, (ख) र, यदि स्थविर वक्कुल यथार्थमा सबैभन्दा बढी निरोगी थिए भने भगवान्‌ अलौकिक हुनु भूटो ठहरिन्छ । यो पनि एक दुविधायुक्त प्रश्न...।”

“महाराज ! भगवान्‌ले यथार्थमा भन्नुभएको छ- ‘भिक्षु हो ! म ब्राह्मण हुँ, आत्मत्यागी आचरणमा आबद्ध, अन्तिम

शरीरलाई धारण गर्ने र अलौकिक वैद्य या शल्यचिकित्सक ।
उहाँले यो पनि भन्नुभयो कि- 'भिक्षु हो ! मेरो श्रावक भिक्षुहरूमा
सबैभन्दा निरोगी रहनेमा वक्कुल हो ।' तर यो ती भिक्षुहरूलाई
लक्ष्य गरेर भनिएको थियो जो भगवान्को उपदेशलाई कण्ठ
गरेर आफ्ना तर्फबाट केही थपेर आगामी पुस्तालाई बढाइदिन्थे ।"

"महाराज ! भगवान्का श्रावक भिक्षुहरूमध्ये कति जना
यस्ता थिए, जो दिन रातउठेर या चक्रमण गर्दै भावना (ध्यान)
मा बिताइदिन्थे । तर भगवान् उठ्नु पनि हुन्थ्यो, चक्रमण पनि
गर्नुहुन्थ्यो । बस्नु पनि हुन्थ्यो र सुत्नु पनि हुन्थ्यो । यसरी
उनीहरू यस कुरामा भगवान्भन्दा अगाडि बढ्दथे ।"

"महाराज ! भगवान्का श्रावक भिक्षुहरूमध्ये कति यस्ता
थिए, जो एक पल्ट मात्र भोजन गर्दथे । बरू प्राण गए पनि
दोस्रोपल्ट भोजन ग्रहण गर्दैनथिए । महाराज ! फेरि, भगवान्ले
त दुईपल्ट या तीन पल्ट पनि भोजन गर्नुहुन्थ्यो । यसरी
उनीहरू यस कुरामा भगवान्भन्दा पनि अगाडि बढ्दथे ।

"महाराज ! यस्तै भिन्न भिन्न श्रावकहरूका विषयमा
भिन्न-भिन्न कुरा भनिन्छ । महाराज ! तर भगवान् त सबैभन्दा
अलौकिक हुनुहुन्थ्यो- शीलमा, समाधिमा, प्रज्ञामा, विमुक्ति,
विमुक्ति ज्ञानदर्शन (मोक्षलाई साक्षात्कार) गर्नमा, दस बलमा,
चार वैशारद्यमा, अष्टार बुद्ध गुणमा^६ छः असाधारण ज्ञानमा र
बुद्धमा मात्र पाइने अन्य सबै गुणहरूमा । त्यसैको विषयमा
भनिएको हो । भिक्षु हो ! म ब्राह्मण हुँ, आत्मत्यागी, आचरणमा
आबद्ध, अन्तिम शरीर धारण गर्ने र अलौकिक वैद्य या

शल्यचिकित्सक । महाराज ! जस्तै, यहाँ मानिसहरू जो कोही उच्च कुलको हुन्छ, कोही धनवान् हुन्छ, कोही विद्वान् हुन्छ, कोही शिल्पमा निपुण हुन्छ, कोही शूरवीर (बहादुर) हुन्छ र कोही अत्यन्त बाढो । तर राजा सबैभन्दा सबै कुरामा बढेर उच्च हुन्छन् । महाराज ! यसरी भगवान् सबै प्राणीभन्दा अग्र ज्येष्ठ र श्रेष्ठ हुनुहुन्छ ।

“जुन आयुष्मान् वक्कुल निरोगी थियो, त्यो आफ्नो अभिनीहार (सङ्कल्प) ले गर्दा त्यसो भएको हो । महाराज ! जब भगवान् अनोमदस्सीलाई वातरोग भएको थियो र फेरि जब भगवान् विपस्सी आफ्नो अठसट्टी हजार शिष्यहरूकासाथ तृण पुष्पक रोगबाट पीडित हुनुभएको बेला वक्कुल एउटा तपस्वी भएर, अनेक औषधीले उहाँलाई स्वस्थ गरिदिएका थिए । त्यसैले भनिएको हो- मेरो श्रावक भिक्षुहरूमध्ये वक्कुल सबैभन्दा निरोगी छ ।”

“महाराज ! रोग हुनु या नहुनु, अथवा धुताङ्ग पालन गर्ने या नगर्नेभन्दा पनि भगवान्भै अरु कोही छैन । महाराज ! देवातिदेव भगवान्ले संयुक्तनियकामा पनि भन्नुभएको छ- ‘भिक्षु हो ! जति पनि सत्त्व जीवहरू छन्- बिना खुट्टा, दुई खुट्टा, चार खुट्टा, धेरै खुट्टा भएको, रूप भएको, रूप नभएको, संज्ञा भएको, संज्ञारहित भएको, न संज्ञा भएको न संज्ञारहित’- सबैभन्दा तथागत नै प्रथम गनिन्छन्, जो अर्हत् र सम्यक्सम्बुद्ध हुन् ।”^{१३८}

“साधु भन्ते नागसेन ! तपाईं जसो भन्नुहुन्छ, म स्वीकार गर्दछु ।”

अर्हत्का शारीरिक र मानसिक वेदनाहरू

“भन्ते नागसेन ! तपाईंहरू भन्नुहुन्छ कि- 'अर्हत्लाई कायिक (शारीरिक) वेदना मात्र हुन्छ, चेतसिक (मानसिक) हुँदैन । भन्ते नागसेन ! शरीरको आधार लिएर नै अर्हत्को चित्त प्रवर्तित भइरहन्छ । त्यहाँ शरीरको अनुभवमा के अर्हत्को अधिकार हुँदैन ?”

“हो महाराज ! कुरो यस्तै हो ।” भन्ते नागसेन ! यो त ठीक होइन कि अर्हत्ले आफ्नै शरीरमा हुने अनुभवमा अधिकार प्राप्त गर्न सक्दैन जव कि एउटा चराले पनि आफ्नो गुँडमा अधिकार जमाउँछ ।”

“महाराज ! यी दस कायानुगत धर्म हुन्, जो जन्मजन्मान्तरदेखि शरीरका साथ लागिरहन्छन् । कुनचाहिँ दस ? (१) सर्दी, २० गर्मी, ३) भोक, ४) तिर्खा, ५) दिसा, ६) पिसाब, ७) थकाइ, ८) बुढ्याइँ, ९) रोग र १०) मृत्यु । यी दस कायानुगत धर्म जन्मजन्मान्तर शरीरका साथमा लागिरहन्छन् । त्यही कारणले यहाँ अर्हत्ले आफ्नो शरीरको अनुभवमा आफ्नो अधिकार जमाउन सक्दैन, मालिक हुन सक्दैन ।”

“भन्ते ! के कारण हो कि आफ्नो शरीरका यस्ता कुराहरूमा अर्हत्को कुनै अधिकार रहँदैन ? कृपा गरेर मलाई सम्झाउनुहोस् ?” “महाराज ! जसरी पृथ्वीमा रहने सबै जीवहरू यसैमा हिँड्दछन् र आफ्नो कामकाज गर्दछन् । महाराज ! त्यसो हो भने के ती सबैले पृथ्वीमा आफ्नो वश वा शासन चलाउँछन् ?” “चलाउँदैनन् भन्ते !” “महाराज ! त्यसरी नै,

अर्हत्को चित्त शरीरको आधारहरूमा प्रवर्तित त हुन्छ, तर त्यसमा तिनले शासन चल्दैन ।”

“भन्ते नागसेन ! के कारण हो कि पृथक्जन (साधारण व्यक्ति) हरूले कायिक (शारीरिक) र चेतसिक (मानसिक) दुवै वेदनाहरूको अनुभव गर्दछन् ?” “महाराज ! पृथक्जनको चित्त साधनाद्वारा वशमा रहेको हुन्छ । त्यसैले उनीहरूले शारीरिक र मानसिक दुवै वेदनाहरूको अनुभव गर्दछन् । महाराज ! जस्तै, भोकले कमजोर भएको गोरूलाई घाँसको एउटा सानो र कमजोर डोरीले वा लहरोले बाँध्न सकिन्छ । यदि त्यो रिसायो भने डोरी या लहरोलाई चुँडाएर भाग्न सक्छ । महाराज ! यसरी नै जो अभावित चित्त वेदनाले चञ्चल हुन्छ । चित्त चञ्चल हुनाले शरीर छट्पटाउन र धरमराउन थाल्छ । अभावित चित्त हुनाले ऊ काँप्छ र चिच्याउँछ । महाराज ! यही कारण हो कि पृथक्जनलाई शारीरिक र मानसिक वेदना हुन्छ ।”

भन्ते नागसेन ! अनि त, अर्हत्लाई शारीरिक वेदना मात्र किन हुन्छ, मानसिक वेदना किन हुँदैन ?” महाराज ! अर्हत्ले आफ्नो चित्तलाई साधनाभ्यासद्वारा सर्वथा वशमा पारेको हुन्छ । उसको चित्त उसको पूर्ण अधिकारमा रहन्छ । उसले आफ्नो मनलाई इच्छानुसार राख्न सक्छ । जब उसलाई कुनै दुःख हुन्छ त उसले संसारको अनित्यताको विचार दृढतापूर्वक गर्दछ, समाधीरूपि कीलोमा मानौं आफ्नो चित्तलाई बाँध्छ । यसरी उसको चित्त चञ्चल हुन पाउँदैन, ऊ स्थिर र दृढ रहन्छ; त्यसो भए तापनि वेदनाले गर्दा उसको शरीर छट्पटाओस् अथवा धरमराओस् ।

महाराज ! यसरी अर्हतलाई शारीरिक वेदना मात्र हुन्छ, मानसिक वेदना हुँदैन ।”

“भन्ते नागसेन ! यो त एउटा निकै आश्चर्य कुरो हो कि पीडाले शरीर छटपटाइरहँदा पनि चित्त स्थिर र दृढ रहन्छ । कृपया यसलाई उपमा दिएर सम्झाउनुहोस् ।” “महाराज ! जस्तै एउटा एकदमै ठूलो हरियो रूख होस् । त्यसको काण्ड एकदमै मोटो होस् । त्यसका हाँगाहरू लामा फैलिएका होउन् । कहिले बेसरी बतास चल्लाले ती हाँगाहरू अगाडि-पछाडि हल्लन थालून् । महाराज ! अर्हतहरूको चित्तलाई ठीक त्यसरी नै काण्डभै सम्झनुहोस् ।”

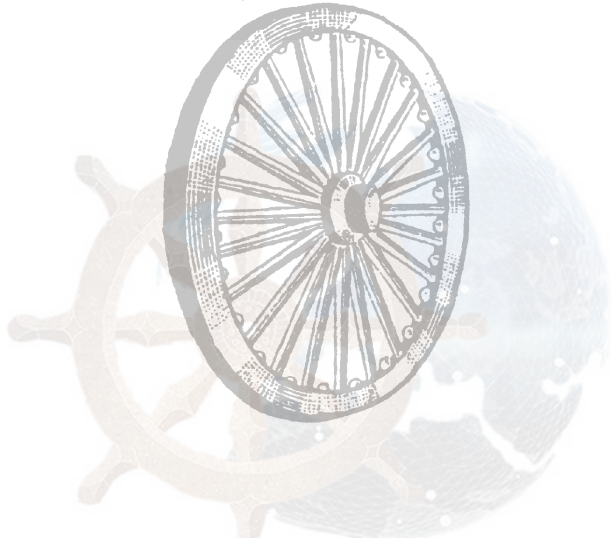
“भन्ते नागसेन ! आश्चर्य छ, अद्भुत छ । यस्तो सधैं प्रकाश दिने धर्म-प्रदीपलाई मैले कहिल्यै देखिन ।”

पादटिप्पणी :

१. अनु. भिक्षु शोभन, मिलिन्द-प्रश्न (ललितपुर: वीर पुस्तक संग्रहालय, वि. सं. २०६१), पृष्ठ ३४-३५
२. ऐजन्, पृष्ठ ३५
३. ऐजन्, पृष्ठ ४६
४. ऐजन्, पृष्ठ १४७-१४९
५. अंगुत्तरनिकाय भाग-१, पृ. २५ अथवा बाकुल भिक्षुसम्बन्धी म.नि. (नेपाली) पृ. ७७४-६ मा हेर्नुहोला ।
६. बुद्धका अठार गुण-
 १. अतीत कालको कुरामा बुद्धको अपराजित (नरोकिएको) ज्ञान ।
 २. अनागत कालको कुरामा बुद्धको अपराजित (नरोकिएको) ज्ञान ।
 ३. वर्तमान कालको कुरामा बुद्धको अपराजित (नरोकिएको) ज्ञान ।

४. बुद्धको सबै काय-कर्म ज्ञानपूर्वक र जानेर बुभेरे हुन्छ ।
५. बुद्धको सबै वचन-कर्म ज्ञानपूर्वक र जानेर बुभेरे हुन्छ ।
६. बुद्धको सबै मनो-कर्म ज्ञानपूर्वक र जानेर बुभेरे हुन्छ ।
७. छन्द (इच्छा) को कहिले पनि हानि हुँदैन ।
८. धर्मदेशना गर्नुमा कहिले पनि कुनै हानि हुँदैन ।
९. वीर्यमा कहिले पनि कुनै हानि हुँदैन ।
१०. समाधि।
११. प्रज्ञामा....।
१२. विमुक्तिमा।
१३. दवा ?
१४. रवा ?
१५. अप्फुत ?
१६. वेदयित्तं ?
१७. अव्यावहमनो ?
१८. अप्परिसडखान उपेक्खा । ?
७. दुण्डबहादुर वज्राचार्य, संयुक्त निकाय -नेपाल भाषा,(ललितपुर : वीरपूर्ण पुस्तक संग्रहालय, वि. सं. २०५७), पृ. ९०३ ।
८. पूर्ववत् १, पृष्ठ १७३-१७४

Dhamma.Digital

मग्गानट्टङ्गिको सेट्ठो, सच्चानं चतुरोपदा ।
विरागो सेट्ठो धम्मानं, द्विपदानं च चक्खुमा ॥
मार्गमध्ये अष्टाङ्गिक मार्गं, सत्यमध्ये चतुरार्यं सत्यं, धर्ममध्ये वैराग्यं
तथा चक्षुवान् मनुष्यहरूमध्ये बुद्धं श्रेष्ठं हनुहुन्छ ।
(धम्मपद २७३)

प्रकाशक दाता

१. पुरा नाम : गोतिलाल शिल्पकार
२. जन्ममिति : वि.सं. १९९१ साल माघशुक्ल दशमी
३. जन्मस्थान : जोम्बहाल टोल, ललितपुर वडा नं. १४
४. बुबा : मोहनलाल शिल्पकार
५. आमा : हरिमाया शिल्पकार
६. शैक्षिक योग्यता : साधारण शिक्षा प्राप्त ।

अंग्रेजी र नेपालीभाषा लेख्ने बोल्ने ज्ञान भएको ।

७. अनुभवहह : १. उड कार्भिङ्ग इण्डस्ट्रिज प्रा. लि. (२०२३ साल) – संस्थापक अध्यक्ष
२. उड सिजनिङ्ग प्रा. लि. (२०४६ साल) – संस्थापक
३. नेपाल उल ट्रेडिङ्ग कम्पनी (२०४६ साल) – अध्यक्ष
४. ललितपुर फाइनान्स कम्पनी लि. (२०५२ साल) – संस्थापक अध्यक्ष
५. ललितपुर उद्योग वाणिज्य संघ (२०४४ साल) – संयोजक/अध्यक्ष
६. कसइन्टर कार्पेट एकस्पोर्ट कम्पनी प्रा. लि (२०४९) – अध्यक्ष
७. पाटन फाइनान्स कम्पनी लि. (२०५९ साल) – संस्थापक अध्यक्ष
८. भास्सरा भिजन प्रा. लि. मैत्री एफ.एम. (२०६३ साल) – संस्थापक अध्यक्ष

८. सामाजिक सेवामा संलग्न विवरण :

१. एन्जेलस हार्ट स्कूल (२०४१ साल) – संस्थापक अध्यक्ष
२. लोकेश्वर टोल सुधार समिति – अध्यक्ष
३. एम्बरेष्ट कार्पेट कम्पनी (२०४९ साल) – अध्यक्ष
४. ललितपुर न्यकजात्रा मतया: केन्द्रीय समिति (२०५९ साल) – अध्यक्ष
५. ल्व्हक:मि (शिल्पकार) सेवा समाज (२०५९ साल) – अध्यक्ष
६. न्यागु दल समाज सुधार समिति, यल – अध्यक्ष
७. नेपाल घरलेतु तथा साना उद्योग संघ (२०४९ साल) – उपाध्यक्ष
८. बौद्ध वृद्धाश्रम बनेपा (२०५५ साल) – उपाध्यक्ष
९. ललितपुर पब्लिकेशन प्रा. लि. – उपाध्यक्ष
१०. बुद्ध विहार संरक्षण समिति, काठमाडौं – कोषाध्यक्ष
११. अन्तर्राष्ट्रिय ध्यान केन्द्र, शंखमूल – सल्लाहकार
१२. गन महाविहार सभा – आजीवन सदस्य
१३. इन्टरनेशनल बुद्धिष्ट मेडिटेसन सेन्टर – आजीवन सदस्य
१४. आनन्दकुटी विहार सभा – आजीवन सदस्य
१५. धर्मादय सभा – आजीवन सदस्य
१६. आनन्दभूमि – आजीवन सदस्य
१७. विश्व शान्ति महाविहार – आजीवन सदस्य
१८. नेपाल बौद्ध परियत्ति शिक्षा – विशेष आजीवन सदस्य
१९. नेपाल बौद्ध परियत्ति स्कूल, आर्थिक समिति – संयोजक
२०. शाक्य सिंह महाविहार – सदस्य
२१. धर्मकीर्ति विहार – सदस्य
२२. गौतमी विहार, लुम्बिनी – सदस्य